

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN
POSTNEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Musazadə Osman Elxan

BAKİ-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

**“AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN
POSTNEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə

Qrup: 14

Magistrant

Musazadə Osman Elxan oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d., dos. Pənahova Günay Məhiş qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Musazadə Osman Elxan and içirəm ki, “Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və onun postneft mərhələsində inkişafı istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN POSTNEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycan Respublikasının neft sektorunun üstün inkişafından əldə olunan maliyyə potensialı imkanları, ölkəmizin 2015-ci ildən post-neft mərhələsinə daxil olmasına və qeyri-neft sektorunun üstün inkişafına güclü zəmin yaratdı. Ölkəmizin post-neft mərhələsinə daxil olması eyni zamanda onun xarici iqtisadi əlaqələrinə, xarakterinə, strukturuna və dinamikasında mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Bu da öz növbəsində, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqinə və onların qiymətləndirilməsinə zərurət yaradır.

Tədqiqatın məqsədi: Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi əsasında postneft dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Araşdırma predmetinin hərtərəfli öyrənilməsi məqsədi ilə ekonometrik , statistik və müqayisə metodları tətbiq edilib, mühakimə kimi sistemli yanaşmalardan istifadə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, müxtəlif elmi nəşrlərin, rəsmi saytların və s. statistik materiallarından ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda bu sahədəki müəssisələr haqqında informasiyanın çatışmazlığı və ictimaiyyətə açıq olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiyada yer alan elmi müddəaların, nəticələrin və tövsiyələrin etibarlılığı həm ümumi elmi, həm də xüsusi tədqiqat metodlarından istifadə, təmsil olunan informasiya dəstəyi, nəzəri və praktik inkişafın təhlilinin tamlığı, elmi konfranslarda müsbət qiymətləndirilməsi və tədqiqat nəticələrinin tətbiqi.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti strateji planlaşdırma prosesinin effektivliyini, eləcə də mövcud planlaşdırma metodlarının sistemləşdirilməsinə əsaslanan hazırlanmış strateji qərarların keyfiyyətini artırmaqdır.

Açar sözlər: xarici iqtisadi əlaqələr, postneft mərhələsi, təhlil.

“AZERBAIJAN'S FOREIGN ECONOMIC RELATIONS AND ITS DEVELOPMENT DIRECTIONS IN THE POST-OIL PHASE”

SUMMARY

The actuality of the subject: The financial potential of the Republic of Azerbaijan due to the superior development of the oil sector has created a strong basis for our country to enter the post-oil stage in 2015 and the superior development of the non-oil sector.

Purpose and tasks of the research: Based on the development of methods for assessing the development of foreign economic relations, it consists of identifying the main directions for improving foreign economic relations, taking into account the characteristics of the post-oil period.

Used research methods: Econometric, statistical and comparative methods were applied for the comprehensive study of the research subject, and systematic approaches such as judgment were used.

The information base of the research: State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, various scientific publications, official sites, etc. consists of statistical materials.

Restrictions of research: Lack of information about enterprises in this field in Azerbaijan and not open to the public.

The novelty and practical results of investigation: The reliability of the scientific provisions, results and recommendations contained in the dissertation, the use of both general scientific and specific research methods, positive evaluation at scientific conferences and application of research results.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the research is to increase the effectiveness of the strategic planning process, as well as the quality of strategic decisions based on the systematization of existing planning methods.

Keywords: foreign economic relations, post-oil phase, analysis.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

İEÖ:	İnkişaf etmiş ölkələr
AR:	Azərbaycan Respublikası
ARDSK:	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatları
VM:	Vergi Məcəlləsi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQININ KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	11
1.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin araşdırılmasının nəzəri metodoloji əsasları	11
1.2. Xarici iqtisadi əlaqələrin funksional mahiyyəti və dinamikasını müəyyən edən şərtlər	16
1.3. Müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin təzahür formaları.....	19
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ DİAQNOSTİKASI.....	23
2.1. Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarının GİZİT təhlili	23
2.2. Azərbaycanın idxal və ixracının strukturu və qarşılıqlı əlaqələrinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi.....	27
2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin fəaliyyətinin təmin edilməsinin normativ,hüquqi və qanunvericilik bazası.....	35
III FƏSİL. POST-NEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	42
3.1. Post-neft mərhələsində qeyri-neft sektorunun üstün inkişafının xarici iqtisadi əlaqələrin strukturuna təsiri.....	42
3.2. Post-neft mərhələsində idxal və ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritetləri.....	48
3.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin və təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	69
Qrafiklərin siyahısı.....	73
Cədvəllərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadiyyatın bütün sahələrində dövlətlər və onların subyektləri arasında müxtəlif beynəlxalq əməkdaşlıq formalarının kompleks sistemidir; tarixi və iqtisadi kateqoriyadır.

Tarixi kateqoriya olaraq xarici iqtisadi əlaqələr sivilizasiyanın məhsuludur. Dövlətlərin yaranması ilə ortaya çıxırlar və onlarla birlikdə inkişaf edirlər. Feodalizmin dağılması bu əlaqələrin inkişafına xüsusilə güclü təkan verdi. Yaşayış təsərrüfatından əmtəə-pul münasibətlərinə keçid ayrı-ayrı dövlətlərin milli bazarlarının inkişafında və aralarında mal mübadiləsində kəskin sıçrayışa səbəb oldu ki, bu da beynəlxalq münasibətlərin və iqtisadi mübadilənin beynəlxalq mübadiləsinin genişlənməsinə və dərinləşməsinə səbəb oldu.

İqtisadi kateqoriya olaraq xarici iqtisadi əlaqələr dövlətlər və müxtəlif dövlətlərin təsərrüfat subyektləri arasında hər növ resursların hərəkətindən irəli gələn iqtisadi münasibətlər sistemidir. Bu ikitərəfli münasibətlər dövlətin iqtisadi həyatının bütün sahələrini və hər şeydən əvvəl istehsal, ticarət, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının neft sektorunun üstün inkişafından əldə olunan maliyyə potensialı imkanları, ölkəmizin 2015-ci ildən post-neft mərhələsinə daxil olmasına və qeyri-neft sektorunun üstün inkişafına güclü zəmin yaratdı. Ölkəmizin post-neft mərhələsinə daxil olması eyni zamanda onun xarici iqtisadi əlaqələrinə, xarakterinə, strukturuna və dinamikasında mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Bu da öz növbəsində, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqinə və onların qiymətləndirilməsinə zərurət yaradır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, Beynəlxalq İqtisadi Forum tərəfindən dərc olunmuş monitoring tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının materialları və göstəriciləri, Dünya Bankı və Dünya Ticarət Təşkilatı və başqaları mövzu ilə əlaqədar bir çox kitabların, monoqrafiyaların, məqalələrin və s. nin müəlliflərindəndirlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi əsasında postneft dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir:

- İntegrasiya birliklərinin formalaşmasını, onların təkamülünü və inkişaf tendensiyalarını öyrənmək, şaxələndirmə konsepsiyası və integrasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün hüquqi baza vermək;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini, Azərbaycan sosial-iqtisadi modelinin təkmilləşdirilməsini, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatındakı iştirakını və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və böyüməsi mexanizmi kimi xarici ticarətin rolunu təhlil etmək;

- İnkişaf dinamikasının göstəricilərinin nəticələrini ümumiləşdirmək, həyata keçirmə yollarını təklif edərək və iqtisadiyyatın xammal ixracından asılılığını aradan qaldırmaq üçün məsələləri nəzərdən keçirərək iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məqsədinə çatma perspektivlərini və problemlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşməsinin təmin edilməsi, mövcud durumunun düzgün təhlil olunması, eləcə də təkmilləşmə yönünün müəyyən olunması prosesləridir. Predmeti isə qlobal səviyyədə, xarici iqtisadi əlaqələrdə uğurlu təcrübələrin üzə çıxarılması, müasir mexanizmlərin tətbiqi imkanları, iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrdə maliyyə təminatının gücləndirilməsinin əhəmiyyəti və mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə məsələləridir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın nəzəri metoloji əsasını dünya alimlərinin, iqtisadçıların fundamental tədqiqatlarının nəticələri, elmi iqtisadi nəzəriyyələri, anlayışları, prinsipləri və beynəlxalq qurumların təhlilləri təşkil edib. Araşdırma predmetinin hərtərəfli öyrənilməsi məqsədi ilə ekonometrik, statistik və müqayisə metodları tətbiq edilib, mühakimə kimi sistemli yanaşmalardan istifadə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: olduqca müxtəlifdir və bir neçə növ mənbədən formalaşmışdır müəllif tərəfindən toplanmış, işlənmiş və elmi dövriyyəyə daxil edilmiş regional ampirik faktlar, yerli və xarici alimlərin monoqrafik tədqiqatlarında olan materiallar; Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət qurumları ölkə iqtisadiyyatı, maliyyə və bank sistemi haqqında hesabatları; xarici iqtisadi əlaqələrin idxal-ixrac əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində icra edilmiş və yaxud icrası planlaşdırılan dövlət proqramları, konsepsiya və strategiyaları; beynəlxalq maliyyə qurumlarının reportları, təhlilləri və tövsiyələri tədqiqatın informasiya bazasının təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusunun mükəmməl şəkildə tədqiq və təhlil edilməsi üçün məlumat bazasının kifayət qədər olmaması məhdudiyyət təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti kompleks təhlil edilmişdir;
- Postneft dövrünün müasir çağırışlarına uyğun olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinin rəşional mənbələri müəyyənləşdirilmişdir;
- Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə yol xəritələrinin icrasının qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara ixrac imkanlarının daha da genişləndirilməsi imkanları ölçülmüşdür;
- Ticarət və qeyri-ticarət sahələrinə yönəldilən investisiyaların iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir;.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin nəticələri xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qanun, proqram, layihə və təkliflərin hazırlanması prosesində və elmi-tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, tədqiqatın nəticəsində irəli sürülən tövsiyələrin həyata keçirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər.

I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin araşdırılmasının nəzəri metodoloji əsasları

Beynəlxalq ticarət tarixən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ilk, ən inkişaf etmiş və geniş yayılmış formasıdır. Ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri əhəmiyyətli və geniş miqyaslıdır. Hazırda ölkələrin dünya ticarətində fəal iştirakı iqtisadiyyatının səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə əlaqədardır: ölkədə mövcud olan mənbələrdən daha səmərəli istifadə olunmasına, dünya elm və texnologiyalarının dünya nailiyyətlərindən istifadə olunmasına imkan verir.

Beynəlxalq ticarət hazırda dünya iqtisadiyyatında aparıcı tendensiyanın - qloballaşmanın təsiri altında inkişaf edir. Bu tendensiya 21-ci əsrdə inkişafını təyin edəcəkdir. Üstəlik, beynəlxalq ticarət iqtisadi fəaliyyətin qloballaşmasının əsas istiqamətlərindən biridir, yalnız iqtisadi həyatda böyük təsir göstərmir, həm də geniş siyasi sosial nəticələrə səbəb olur (Abdullayev A.A., Xanlarov İ.F. 2003).

Bu baxımdan, həm milli iqtisadiyyatların beynəlxalq ticarətdə optimal iştirak prinsiplərini, həm də ayrı-ayrı ölkələrin dünya bazarındakı rəqabətqabiliyyətliliyi amillərini və dünya ticarətinin inkişafının obyektiv qanunlarını ortaya qoyan hər iki nəzəriyyəni öyrənmək olduqca maraqlıdır. Bu problemlər dünya ticarətində fəal iştiraka yönəlmiş inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı yaratmaq yoluna qədəm qoymuş digər ölkələr üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Yerli və xarici iqtisadçıların çox sayda işi beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təhlilinə həsr edilmişdir

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində qaldırılan əsas məsələlər bunlardır:

- beynəlxalq əmək bölgüsünün əsası nədir?
- hansı beynəlxalq ixtisaslaşma ayrı-ayrı ölkələr və bölgələr üçün ən təsirli və onlara ən böyük fayda gətirir?
- ölkənin dünya ticarətində rəqabət qabiliyyətini hansı amillər müəyyənləşdirir?

Bütün bu suallar hazırda aktualdır. Buna görə beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi şübhəsiz praktiki maraq doğurur.

A. Smith, beynəlxalq ticarətin inkişafının əsasını mütləq xərclər fərqi olan tezi əsaslandırdı. Onun nəzəriyyəsinin əsas məqamı budur: bəzi xarici ölkələr bizə bəzi malları istehsal edə biləcəyinizdən daha ucuz qiymətə tədarük edə bilirlərsə, öz sənaye əməyimizin bəzi məhsullarına görə ondan almaq daha yaxşıdır. A.Smitin nəzəriyyəsinin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, bütün malların istehsalındakı mütləq üstünlüklər bir ölkədə və ya kiçik bir ölkədə cəmləndikdə çox geniş yayılmış vəziyyəti nəzərə almır. Beləliklə, mal istehsalında mütləq üstünlüklərə sahib olmayan ölkələrin beynəlxalq ticarətdə iştirakının mümkün olub-olmadığı sualına cavab vermir.

A. Smitin fikirləri D. Rikardonun işində inkişaf etdirilmişdir. Smitin nəzəriyyəsinə nisbi xərc üstünlüyü ifadəsi ilə tamamladığı Siyasi İqtisadiyyat və Verginin Başlanması (1819) əsərindəndir. Rikkardo, bir ölkənin istehsal xərclərinin digər ölkələrə nisbətən daha az olduğu sahələri belə inkişaf etdirməsinin mənfəətsiz olduğunu, ancaq maliyyətlər fərqinin, müəyyən bir ölkədə ən məhsuldar sənayedə istehsal olunan məhsullarla müqayisədə aşağı olduğunu iddia etdi.

Rikardonun nəzəriyyəsinin əsas mənasını onun əsərində verilmiş nümunədən görmək olar. Portuqaliyada müəyyən miqdarda şərab istehsalı il ərzində 80 nəfər, parça istehsalı isə eyni zamanda 90 nəfər tələb edə bilər. İngiltərədə eyni miqdarda şərab istehsal etmək üçün 120 nəfər, parça üçün isə 100 nəfər lazımdır.

Portuqaliyanın parça əvəzinə şərab ixrac etməsi sərfəli olardı, halbuki Portuqaliyanın idxal etdiyi parça İngiltərədən daha az əmək sərf edərək Portuqaliyanın özündə istehsal edilə bilərdi. Həqiqət budur ki, əmək və kapitalın istehsalından parça istehsalından şərabçılığa, İngiltərəyə, Portuqaliyaya nisbətən böyük müqayisəli üstünlüklərə sahib olduğu bir sahə, şərabla mübadilə edərək, yalnız 80 nəfər xərcləməklə, yəni qənaət etməklə parça ala bilər. 10 nəfərin əməyi. Bu mübadilə İngiltərə üçün də faydalı olacaq, çünki səylərini parça istehsalına cəmləşdirərək, 120 nəfər deyil, yalnız 100 nəfər xərcləyərək, parça əvəzinə müəyyən miqdarda şərab ala bilər. Beləliklə, 20 nəfərin əməyinə qənaət edir.

Rikardonun nəzəriyyəsi “Müqayisəli istehsal xərcləri doktrinası” adlanırdı. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda xarici iqtisadçılar tərəfindən təfsirində aşağıdakı məqamlar qeyd olunur. Bir ölkə istehsalı ən böyük mütləq üstünlüyə və ya ən az üstünlükə sahib olan malların ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır, malların heç birində mütləq üstünlük olmadığı təqdirdə, ölkə əmək məhsuldarlığı baxımından ən az müqayisəli üstünlüyə və ya ən böyük müqayisəli dezavantaja sahib olan malların istehsalında özünü göstərir (Abdullayev A.A., Xanlarov İ.F. 2003).

D. Rikardonun nəzəriyyəsini inkişaf etdirən Mill, ölkələr arasında ticarətin inkişafında ortaya çıxan əhəmiyyətli bir problemi ortaya qoydu. Ricardo, mübadiləni təhlil edərkən, ilk ölkənin məhsulu, istehsalında ixtisaslaşdığı zaman, başqa bir məhsulun istehsalı və istehsalındakı artımda ixtisaslaşmış ikinci ölkə tərəfindən tamamilə satın alınacağından irəli gəldi.

Bir məhsul istehsalını tərk edərək, xarici məhsulu satmaq məqsədi ilə başqa bir məhsul istehsalına işçi qüvvəsi və kapital köçürən bir ölkə bunu bacarır, digəri isə etmir. Bu baxımdan aşağıdakı nəticə açıqdır: bir ölkə kifayət qədər tələbi olmayan malların istehsalı üzrə ixtisaslaşdıqda, dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyi əlverişsiz çıxır və ölkənin xarici ticarətdən gəlir əldə etmək imkanları məhdudlaşır.

Belə ki, qarşılıqlı tələb qanunu meydana çıxdı və buna görə: “Müəyyən bir ölkənin məhsullarını digər ölkələrlə dəyişdirmə dəyəri iki amildən asılıdır: birincisi, bu ölkələrin mallarına olan tələbini genişləndirmək və böyütmə qabiliyyətindən. mallarına olan tələbatı; ikincisi, öz istehlakı üçün daxili məhsul istehsalından azad edilən kapitalın miqdarı haqqında”.

Düzdür, Millə görə ikinci amil, Millin qeyd etdiyi kimi, “ölkənin ümumi gəlirinin hansı hissəsi, xarici malların alınmasına xərclənsə, tam olaraq eyni olması ilə əlaqəli praktik nəticədə ciddi bir dəyişiklik yaratmır. kapitalının bir hissəsi bu malların yerli istehsalından azad edilir”. Bu nəticə xaricdə mallarına ən çox tələb olan və özləri xarici mallara ən az tələb edən ölkələrin xarici ticarəti ən əlverişli mübadilə şərtləri altında aparmasıdır”.

Ölkələrin dünya miqyasında ixtisaslaşdıqları mal və qida məhsullarına nisbi tələb azaldı, qiymətlər düşdü, idxal etdikləri istehsal məhsullarının qiyməti qalxdı. Bu hal inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatını çətin vəziyyətə saldı. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları üçün deyil, həm də ölkə iqtisadiyyatı üçün yanacaq və xammala olan tələbatın baş verdi.

Ricardonun müqayisəli istehsal xərcləri nəzəriyyəsi bir məntiqə malikdir. Şübhə yoxdur ki, bir ölkə üçün milli istehsal xərcləri digər mallarla müqayisədə nisbətən az olan malları satmaq və müəyyən bir ölkədə istehsal xərcləri nisbətən daha yüksək olan malları almaq. Lakin, Rikardonun bu nəzəriyyəsi universal ticarət nəzəriyyəsi kimi qəbul edilə bilməz (Abdullayev A.A., Xanlarov İ.F. 2003).

İsveçli iqtisadçılar E. Heckscher və B. Olin nisbi istehsal xərclərindəki fərqlərin səbəblərini izah etməyə çalışdılar. İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsini inkişaf etdirdilər. Onun mahiyyəti aşağıdakı kimidir. İstehsal olunan məhsulların dəyəri üç istehsal faktoru üzrə gəlirlərdən ibarətdir: əməyə görə əmək haqqı, kapital üçün faiz, torpaq üçün torpaq rentası. Bu nəzəriyyənin müəllifləri və tərəfdarları 8 ölkələrə istehsal amilləri - əmək, torpaq və kapitalın qeyri-bərabər şəkildə verildiyini iddia etdilər. Bu cür fərqlər bu amillərin müəyyən bir məhsulun istehsalı ilə əlaqəli qiymətlərini müəyyənləşdirir. Əgər bir ölkəyə istehsal amillərindən birinin, məsələn, işçi qüvvəsinin bolluğu verilsə və buna görə daha aşağı qiymətə malikdirsə, bu ölkədə istehsalda bolluq amilindən daha çox istifadə olunan mallar mövcuddur. dərəcədə, bu vəziyyətdə zəhmət tələb edən mallar daha ucuz başa gələcək. Sərmayəsi bol olan ölkələrdə kapitalla ehtiyac olan mallar daha ucuz olacaqdır.

Bu baxımdan, ucuz işçi qüvvəsi olan ölkələr üçün işçi qüvvəsi olan məhsullar istehsal etmək və ixrac etmək məsləhət görülür və sərbəst kapitalla sahib olan, lakin işçi qüvvəsi çox olmayan ölkələr üçün istehsal və ixtisaslaşmaq sərfəlidir. Olin nəzəriyyəsinin mahiyyətini aşağıdakı tezislə vurğulayır: “İstehsal üçün əhəmiyyətli xərclər (artı istehsal amilləri) və ya əksinə, kiçik xərclər (qıt amillər) tələb edən mallar istifadə olunmaqla istehsal olunan malların müqabilində ixrac olunur. tərs

nisbətdə amillər. Beləliklə, artıq amillər gizli formada ixrac olunur və az faktorlar xaricdən gətirilir”.

Son illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayeləşmə ehtiyacı qəbul olunsa da, bu nəzəriyyə mahiyyət etibarilə bu ölkələrdə xammal ixtisaslaşmasını qorumaq və ucuz işçi qüvvəsinin istifadəsi ilə əlaqəli sahələri inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Şübhəsiz ki, Olin nəzəriyyəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir sıra sahələrin yaradılmasında maraqlı transmilli şirkətlərə yönəlmişdir.

P. Samuelson, Heckscher-Ohlin nəzəriyyəsinin (modelinin) inkişafına və dəqiqləşdirilməsinə böyük töhfə verdi, buna görə bəzən Heckscher-Ohlin-Samuelson teoremi adlanır. Beynəlxalq ticarət prosesində istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsinin olduğunu sübut etdi. Əvvəlcə ölkədə bol olan istehsal amillərinin qiyməti çatışmayan amillər üçün nisbətən aşağı və yüksək olacaqdır (Abbasbəyli A.N. 2007: s.61-81).

Bu və ya digər ölkənin kapitalla ehtiyacı olan məhsul istehsalında ixtisaslaşması kapitalın ixrac sektorlarına intensiv hərəkətinə gətirib çıxarır və kapitalla tələb onun təklifinə nisbətən artır. Digər ölkələrin işçi qüvvəsi olan məhsulların istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşması və böyük gəlir əldə etməsi, əhəmiyyətli əmək ehtiyatlarının müvafiq sahələrə köçürülməsinə səbəb olur. Nəticədə işçi qüvvəsinə tələb artır, qiyməti (əmək haqqı) artır.

Beləliklə, Samuelson tərəfindən hazırlanan modelə uyğun olaraq, hər iki ölkə qrupu tədricən ilkin üstünlüklərini itirir və inkişaf səviyyələri bərabərləşir. Fikrimizcə, amil qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi beynəlxalq ticarəti stimullaşdıran vacib bir prosesdir, çünki ən böyük mənfəət əldə etmək üçün ixracat sahələrinin genişlənməsini, fərdi istehsal amillərinin yeni yaranmış müqayisəli üstünlüklərini nəzərə alaraq beynəlxalq əmək bölgüsünə daha dərinə nüfuz etməsini təşviq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heckscher-Ohlin-Samuelson teoremində göstərilən faktor qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi əsasən istehsal ehtiyatlarının hərəkətiliyi nəticəsində deyil, bu bərabərləşməni həyata keçirən beynəlxalq ticarət nəticəsində baş verir. Bu hal R.Mundell tərəfindən də vurğulanmışdır: “Beynəlxalq ticarət

faktiki qiymətlər üzərində ayrı-ayrı ölkələr arasında istehsal amillərinin həqiqi hərəkəti ilə eyni təsiri göstərir və bu mənada istehsal mənbələrinin beynəlxalq hərəkətliliyinin əvəzedicisi rolunu oynayır”.

Vurgulanmalıdır (bizim fikrimizcə, bu vacib nəzəri və praktik məqamdır) beynəlxalq ticarət yalnız amillərin üstünlüklərini dərk etmir, həm də istehsal amillərinin qiymətlərinə təsir göstərir. Beynəlxalq ticarət davamlı qiymət dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunur və qiymət dəyişiklikləri bu malların istehsal olunduğu istehsal amillərinin qiymətlərinə təsir göstərir. Bu əlaqəni əvvəlcə V. Stolper P. Samuelson ilə birlikdə sübut etdi. Teoremanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir əmtəənin dünya qiymətindəki dəyişikliklər bu əmtəənin istehsalında intensiv istifadə olunan istehsal amilinin qiymətini dəyişdirir və faktor qiymətləri əmtəələrin qiymətlərindən nisbətdə və daha çox nisbətdə dəyişir. Bu təsir dünya iqtisadiyyatında Jones amplification təsiri kimi tanınır.

1.2. Xarici iqtisadi əlaqələrin funksional mahiyyəti və dinamikasını müəyyən edən şərtlər

Xarici iqtisadi əlaqələr mal mübadiləsi, müxtəlif iqtisadi yardım formaları, elmi-texniki əməkdaşlıq, ixtisaslaşma, istehsal kooperasiyası, xidmətlər göstərmə və müştərək sahibkarlıq da daxil olmaqla beynəlxalq iqtisadi, ticarət, siyasi əlaqələrdir.

Xarici iqtisadi əlaqələr əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü həyata keçirilir ki, bu da səmərəli istehsal və müxtəlif ölkələr arasında nəticələrin mübadiləsi prosesində ictimai əmək bölgüsü iqtisadiyyatına nail olmağa imkan verir.

Beynəlxalq mal mübadiləsi iqtisadi baxımdan yalnız malların idxalı sayəsində istehsalına qənaət edib qazanc əldə edə biləcəyi təqdirdə sərfəli sayılır.

İxracat və idxalın düzgün quruluşu meydana gəlsə, beynəlxalq mal mübadiləsi bir çox ölkələr üçün faydalı ola bilər. Xarici ticarətdə ixracın inkişafı prioritet sayılır, çünki idxal olunan malların alınması ya xarici valyuta, ya da rəqabət qabiliyyətli bir məhsulun iştirakı ilə həyata keçirilə bilər (Abbasbəyli A.N. 2007: s.81).

Ən böyük iqtisadi təsiri əldə etmək üçün, əmək xərcləri vahidi üçün maksimum valyuta qazancı əldə etməyə imkan verən yüksək texnoloji məhsulların ixracı lazımdır və qoyulmuş vəsait vahidi üçün ən yüksək əmək xərcinə sahib olan mallar idxal edilməlidir. Hazırda beynəlxalq ticarət dövriyyəsində yüksək texnologiyalı hazır məhsulların payı 60%-dan çoxdur. Bununla birlikdə, Rusiyada nisbət fərqlidir: xammal payı 80%-dən çoxdur.

Xarici iqtisadi əlaqələrin aşağıdakı əsas formaları mövcuddur.

1. Ticarət. Bu formanın köməyi ilə istehlak mallarının alqı-satqısı həyata keçirilir: paltar, ayaqqabı, parfümeriya, qalereya, mədəni məhsullar, həmçinin qida məhsulları və xammal. Sənaye istehlakı üçün məhsulların ticarəti də mövcuddur: vahidlər, hissələr, ehtiyat hissələri, icarə, rulmanlar, vahidlər və s. İctimai istehlak üçün mal və avadanlıq almaq mümkündür: şəhər nəqliyyatı, xəstəxanalar və klinikalar üçün avadanlıqlar, sanatoriyalar və kurortlar, dərmanlar, ətraf mühitin qorunması üçün cihazlar və avadanlıqlar. İntellektual əmək məhsullarının alqı-satqısı həyata keçirilir: lisenziyalar və yeniliklər, mühəndis məhsulları.

2. Birgə müəssisə. Xarici iqtisadi əlaqələrin bu forması sənaye sahəsində: fabriklərdə, müəssisələrdə, kənd təsərrüfatında, elmdə, təhsildə, tibbdə, nəqliyyatda, mədəniyyətdə, sənətdə, kreditdə və maliyyə sahələrində həyata keçirilə bilər.

3. Xidmətlərin göstərilməsi. Beynəlxalq ticarətdə geniş paylama vasitəçi, bank işi, mübadilə xidmətləri, sığorta, turizm, beynəlxalq mal daşınmasına aiddir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində kompüter şəbəkələri tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcmi sürətlə artır.

4. Əməkdaşlıq, kömək. Xarici iqtisadi əlaqələrdə elmi, texniki və iqtisadi əməkdaşlıq getdikcə daha da inkişaf edir. Elmi, mədəni mübadilə və idman tədbirləri gücləndirilir və yayılır.

Sivilizasiyanın inkişafı ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə daim cəlb olunmasına səbəb olur ki, bu da vahid dünya iqtisadiyyatının yaradılmasına gətirib çıxarır. Dünyanın bütün ölkələri beynəlxalq münasibətlərin

iqtisadi mahiyyətinin prioritetini müəyyənləşdirən ümumi iqtisadi qanunlara görə inkişaf edirlər.

İqtisadi inkişaf və əhali artımı dünyanın müxtəlif bölgələrində qeyri-bərabərdir. Bu həm də yeni bazarların (mallar, xidmətlər, işçi qüvvəsi, məlumat, maliyyə və s.) inkişafına kömək edən beynəlxalq mübadilələrin genişləndirilməsinə, xammal idxalına, texnoloji və informasiya mübadiləsinə, elmi, elmi və texniki, sənaye, mədəni və digər xarici iqtisadi əlaqələr ...

Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadiyyatın bütün sahələrində dövlətlər və onların subyektləri arasında müxtəlif beynəlxalq əməkdaşlıq formalarının kompleks sistemidir; tarixi və iqtisadi kateqoriyadır.

Tarixi kateqoriya olaraq xarici iqtisadi əlaqələr sivilizasiyanın məhsuludur. Dövlətlərin yaranması ilə ortaya çıxırlar və onlarla birlikdə inkişaf edirlər. Feodalizmin dağılması bu əlaqələrin inkişafına xüsusilə güclü təkan verdi. Yaşayış təsərrüfatından əmtəə-pul münasibətlərinə keçid ayrı-ayrı dövlətlərin milli bazarlarının inkişafında və aralarında mal mübadiləsində kəskin sıçrayışa səbəb oldu ki, bu da beynəlxalq münasibətlərin və iqtisadi mübadilənin beynəlxalq mübadiləsinin genişlənməsinə və dərinləşməsinə səbəb oldu.

İqtisadi kateqoriya olaraq xarici iqtisadi əlaqələr dövlətlər və müxtəlif dövlətlərin təsərrüfat subyektləri arasında hər növ resursların hərəkətindən irəli gələn iqtisadi münasibətlər sistemidir. Bu ikitərəfli münasibətlər dövlətin iqtisadi həyatının bütün sahələrini və hər şeydən əvvəl istehsal, ticarət, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərini əhatə edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyəti onların funksiyalarında özünü göstərir. Bu funksiyalar aşağıdakı kimidir (Şəkərəliyev A.Ş. 2009: s.154-159).

1. Təbii ehtiyatların və əmək nəticələrinin beynəlxalq mübadiləsinin təşkili və təmin edilməsi, onların maddi və dəyər formalarında nəticələnir. Bu funksiyanın məzmunu təbii ehtiyatlar kimi əldə edilmiş məhsulların və beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində əldə edilmiş məhsulların maddi və dəyər formalarında məhsul

və əmək nəticələrinin mübadiləsi yolu ilə xüsusi istehlakçılara çatdırılmasından ibarətdir.

2. Beynəlxalq əmək bölgüsü məhsullarının istifadə dəyərinin beynəlxalq səviyyədə tanınması. İkinci funksiyanı yerinə yetirmə müddətində əmtəə-pul münasibətləri aktı tamamlanır və beynəlxalq əmək bölgüsünün məhsuluna pul mübadiləsi başa çatır, bunun nəticəsində istifadə dəyəri (praktik əhəmiyyəti) bu məhsul beynəlxalq səviyyədə tanınır.

3. Beynəlxalq pul dövriyyəsinin təşkili. Üçüncü funksiyanın məzmunu bu əlaqələrin mexanizmi vasitəsi ilə müxtəlif beynəlxalq hesablaşmaların aparılması prosesində pulun davamlı hərəkəti üçün şərait yaratmaqdır.

Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələr xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilən dövlətin iqtisadi sisteminə təsir vasitəsi kimi çıxış edir.

1.3. Müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin təzahür formaları

Xüsusi milli şəraitdə dövlət xarici iqtisadi tənzimlənməsinin intensivliyi fərqlidir. Ənənəvi olaraq liberal iqtisadi siyasət yürüdən ölkələrdə dövlət bazara əsasən gömrük tarifi (ABŞ) və ya iqtisadi quruluşun inkişafı üçün hökumət proqramları (Almaniya) vasitəsilə təsir göstərir. Digər ölkələrdə iqtisadi quruluşu dünya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün, o cümlədən müasir dünya bazarının yüksək tələblərinə cavab verə bilən sahələri (Yaponiya, Fransa, İtaliya) dəstəkləməklə aktiv şəkildə təsir göstərmək üçün proqramlar həyata keçirilir. Bunun üçün iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə investisiyaların həvəsləndirilməsindən və müvafiq sahələrin inkişafı üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması üçün gömrük tarif dərəcələrinin manipulyasiyasından tutmuş, kreditlərin verilməsi və sığortalanması yolu ilə məhsullarını xaricdə tanıtmağa qədər müxtəlif iqtisadi siyasət vasitələrindən istifadə olunur.

Eyni zamanda, nisbətən liberal iqtisadi siyasəti olan ölkələrdə nəhəng maliyyə mənbələri ixrac məqsədləri üçün yönəldilmişdir. Məsələn, ABŞ-da ixracatı dəstəkləmək və inkişafını təşviq etmək üçün hər il təxminən 20 milyard dollar xərclənir (bunun 3 milyardı dövlət büdcəsindəndir). Eyni zamanda, büdcənin çox

böyük bir hissəsi (ayırımların 40%-i) birbaşa xərclənir, yəni ixracatçıların subsidiyalı dəstəyi üçün xərclənir (Şəkərəliyev A.Ş. 2009: s.154-159).

İxracat təşviqinə əsaslı şəkildə yatırılan vəsait, ilk növbədə daxili bazara yönəlmiş bir çox sənayedə olduğundan daha sürətli nəticə verir. Beləliklə, 80-90-cı illərin sonlarında ixracatı təşviq edən dövlət siyasəti nəticəsində baş verdi. Amerika Birləşmiş Ştatları dünya iqtisadiyyatında liderliyini bərpa edib möhkəmləndirə bildi, mənfi ticarət balansını kəskin şəkildə (demək olar ki, 2 dəfə) azaltmaq üçün yüksək texnoloji məhsulların tədarükünü (elektronik daxil olmaqla - 2,5 dəfə) xeyli artırdı.

İqtisadi inkişafın qeyri-kafi dərəcədə yüksək səviyyədə olduğu və onu inkişaf etdirməyə çalışan ölkələr, məsələn, yeni sənayeləşmiş ölkələr eyni siyasətə əl atdılar.

Dünya təcrübəsindən də göründüyü kimi, daxili iqtisadiyyatın rəqabətçi üstünlüklərini qorumaq və qorumaq üçün əlverişli şərait yaratmağı hədəfləyən dövlət xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi onun dünya iqtisadiyyatında lider mövqelərə çıxmasına zəmanət vermir. Bütövlükdə ölkələr deyil (və M. Porter buna xüsusi diqqət yetirir), lakin konkret müəssisələr və firmalar bazarda rəqabətlə üzləşirlər. Və məhz ən optimal inkişaf strategiyaları, idarəetmə metodları və marketinqin təşkili, müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə və s. rəqiblərlə rəqabətdə müvəffəqiyyəti (uğursuzluğu) böyük ölçüdə əvvəlcədən təyin edir.

Müasir şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyət iqtisadiyyatının vacib bir hissəsidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi məqsədi ilə dövlət orqanları gömrük, valyuta, vergi və mühasibat tənzimləmələrinin müxtəlif normativ hüquqi aktlarını çıxarırlar.

“Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasları haqqında” Qanunun 3-cü maddəsi xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir (Şəkərəliyev A.Ş. 2009: s.154-159):

- Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının qanuni mənafelərinin və hüquqlarının qorunması;
- Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının bərabərliyi;

- Beynəlxalq müqavilələrə hüquqi dəstək;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin seçilməsi;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin etibarlılığı və tətbiq olunmasının obyektivliyi;
- Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına əsassız müdaxilə və zərər vurma hüququnun istisna edilməsi;
- Dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- Məhkəməyə müraciət hüququnun verilməsi;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi metodlarının tətbiqinin vahidliyi.

Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin əsas metodlarını müəyyənləşdirir:

- Gömrük və tarif tənzimlənməsi;
- Tarifdən kənar tənzimləmə;
- Xidmətlər və əqli mülkiyyət xarici ticarətində qadağalar və məhdudiyyətlər;
- İqtisadi və inzibati xarakterli tədbirlər.

Birinci qrupa valyuta nəzarəti, keyfiyyətə nəzarət və gömrük tələbləri daxil olmaqla təşkilati və inzibati metodlar daxildir. İkinci qrup ticarət və sənaye metodlarıdır: xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq, xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafı (VTD). Üçüncü qrupa vergi tənzimlənməsi, gömrük və tarif tənzimlənməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsinə əsaslanan iqtisadi metodlar daxildir.

Yuxarıda təsvir olunan dövlət tənzimləmə metodları çoxsaylı normativ hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdəki əməliyyatları tənzimləmə metodlarını daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Tarif tənzimlənməsi, dövlətlərin beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq idxal və ixrac rüsumlarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Qeyri-tarif tənzimləmə metodları iki qrupa bölünə bilər: proteksionist və inzibati. Proteksionist tədbirlər, müəyyən milli sənaye sahələrini qorumaq üçün ixracat və idxalatı birbaşa məhdudlaşdırmağa yönəldilmişdir, məsələn, kvota və

lisenziyalaşdırma, ixrac nəzarəti və idxaldan qoruyucu tədbirlər. İdarəetmə tədbirləri idxal olunan mallar üçün texniki, sanitariya, ətraf mühit standartlarını, qiymət üstünlüklərini müəyyənləşdirərək xarici iqtisadi fəaliyyətə məhdudiyyət qoyur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük və tarif tənzimlənməsi. Bu, ölkə ərazisində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi metodlarından biridir. Gömrük və tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan beynəlxalq ictimaiyyətlə razılaşma əsasında idxal və ixrac rüsumlarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ DİAQNOSTİKASI

2.1. Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarının GİZİT təhlili

Azərbaycan Respublikasının ticarət siyasətinə baxış Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İqtisadi Şurasının 2002-ci il 15 mart tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş MDB üzv dövlətlərinin ticarət siyasətinə baxış keçirilmə Qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. İcmal Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təqdim olunmuş milli hesabat və bu məsələ ilə bağlı MDB İcraiyyə Komitəsinə təqdim olunan məlumatlar əsasında MDB İcraiyyə Komitəsi tərəfindən hazırlanmışdır.

Ticarət siyasəti icmallarının məqsədi MDB üzvü olan dövlətlər tərəfindən ticarət siyasətinin şəffaflığına nail olmaq, beynəlxalq ticarət müqavilələri və sənədlərində sərbəst ticarət zonasının formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı qaydalara, normalara və öhdəliklərə riayət olunmasını təşviq etməkdir (Гахраманов В.А. 2004):

1. Ticarət siyasəti rejimi

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ticarət sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirən və həyata keçirən, eyni zamanda dövlət tənzimləməsini, vəziyyətinin araşdırılmasını və bu sahənin inkişafı üçün proqnoz göstəricilərinin hazırlanmasını həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Ticarət siyasətinin məqsədləri

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ticarət siyasətinin əsas məqsədləri bunlardır:

- Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya;
- Dünya ticarət təşkilatına üzv olmaq;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması;
- Mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə qarşılıqlı əlaqə prinsipinin prioriteti və qanunvericilik bazasının formalaşmasında tətbiqi;

- Müasir tipli ticarət infrastrukturunun yaradılması.

“Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydalarına əsasən”, mal gətirərkən sakinlər gömrük orqanlarına aşağıdakı sənədləri təqdim edirlər (Гахраманов В.А. 2004):

- Bağlanmış müqavilə;
- Gömrük yük bəyannaməsi;
- Faktura - idxal olunan malların əmtəə dəyərini müəyyən edən sənəd;
- Yol nəqliyyat sənədləri;
- Malların mənşəyini təsdiqləyən sənəd;
- Məhsulun keyfiyyət sertifikatı;
- Malların uyğunluq sertifikatı.

Yuxarıda göstərilən Qaydalarda nəzərdə tutulmuş hallarda, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin əmri və ya İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin ekspertizasına müsbət baxış da təqdim olunur.

Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən mal şəklində nəql olunan malların (nəqliyyat vasitələri daxil olmaqla) müşayiət olunmayan baqaj, sənaye malları və mallar şəklində, istehsal və ticarət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan və poçt sifarişi şəklində daşınan nəqliyyat vasitələri, habelə Azərbaycan Milli Bankının əmri ilə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən xaricdən, gömrük rüsumu gömrük dəyərinin və xarici valyuta qənaətinin nominal dəyərinin 0,15%-i həcmində manatla tutulur. Pasport və fərdi şəxsiyyət vəsiqələrinin, dövlət zəmanəti ilə borclardan istifadə edilərək alınmış təyyarələrin idxalına dair hər bir yük bəyannaməsi üçün, habelə neft boru kəmərləri ilə neftin Azərbaycan Respublikasının payına düşən neft ixracı üçün hər yük bəyannaməsi ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında pay bazasında məhsul pay bölgüsü müqavilələri, hesab-fakturada göstərilən qiymətdən asılı olmayaraq və Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş dərəcəyə uyğun olaraq, 275 ABŞ dolları məbləğində gömrük rüsumu tutulur.

Sazişin xüsusiyyətindən asılı olmayaraq gömrük bəyannaməsinin hər əlavə vərəqəsi 5 ABŞ dollarına bərabər Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş məzənnə ilə manatla ödənilir.

Azərbaycan Respublikası Bankının müəyyən etdiyi məzənnəyə uyğun olaraq, tranzit gömrük rejimi altında Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən daşınan malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və hər əlavə tranzit yük üçün manatla 30 ABŞ dolları məbləğində tutulur. Fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan gömrük ərazisinə gətirilən nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatı üçün şəhadətnamə almaq üçün aşağıdakı rüsum tutulur (Гахраманов В.А. 2004):

- Yük maşınları və minik avtomobilləri, mikroavtobuslar və avtobuslar üçün - 20 ABŞ dollarına bərabər məbləğ;

- Digər nəqliyyat vasitələri üçün - 15 ABŞ dollarına bərabər olan məbləğ.

Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsinə uyğun olaraq “Gömrük tarifi haqqında” idxal gömrük rüsumu aşağıdakı mallara şamil edilmir: beynəlxalq təşkilatların və xarici dövlətlərin xidmətləri ilə gətirilən, habelə xarici hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən verilən kreditlər, qrantlar, əvəzsiz texniki və maliyyə yardımı. dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrin əsası; insanlar tərəfindən humanitar yardım olaraq köçürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatlarında gömrük rüsumlarının dərəcələri, “Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə rüsumların məbləği haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli, 80 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətində malların nomenklaturası beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş təsnifata uyğun olaraq mal qrupu tərəfindən müəyyən edilir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan gömrük rüsumlarının dərəcələri beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş normalara uyğundur:

- Təyinatla azadlıq;
- Sıfır gömrük vergisi;
- 15% rüsum;
- 10% rüsum;

- 5% rüsum;
- 3% rüsum;
- % 0,5 rüsum.

Azərbaycanda aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq olunur:

- Malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanır;
- Spesifik - müəyyən bir mal vahidi üçün hesablanmış;
- Kombinə edilmiş - hər iki şəkildə birlikdə hesablanır.

Malların ixracını və idxalını tənzimləmək üçün müəyyən mallara mövsümi rüsumlar tətbiq edilə bilər. Mövsümi vəzifə müddəti altı aya qədər ola bilər. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün idxal olunan mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı növ xüsusi rüsum tətbiq edilə bilər: xüsusi, antidempinq, kompensasiya.

Xüsusi növ vəzifə növlərinin formalaşdırılması və tətbiqi qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları əsasında müəyyən edilir.

1 yanvar 1997-ci ildən bu yana Azərbaycan Respublikasında ixrac olunan mallara gömrük vergiləri və rüsumları tətbiq edilmir. Alkoqollu içkilər üçün kəmiyyət məhdudiyyətləri tətbiq edilmir. 19 oktyabr 2001-ci il tarixli 208-IIQ nömrəli “Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” və 6 iyun 2001-ci il tarixli 138-IIQ nömrəli “Tütün və tütün məhsulları haqqında” qanunlara uyğun olaraq tütün məhsulları və şərab məhsullarının idxalına dair kvotalar tətbiq oluna bilər. 20 iyun 1995-ci il tarixli 1064 sayılı “Gömrük tarifi haqqında” Qanunun 35-ci bəndində güzəştli ticarət rejimində idxal (ixrac) kvotalarının istifadəsinə icazə verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyun 2001-ci il tarixli 495 nömrəli Fərmanı ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 11.6-cı bəndinə əsasən yuxarıda adları çəkilən qurum idxal və ixracı müəyyən edə bilər.

Malların (silah və hərbi texnika, onların istehsalı üçün lazım olan ehtiyat hissələri, dinamit, partlayıcı maddələr, partlayıcı və pirotexniki vasitələr, nüvə materialları, texnologiyalar, avadanlıq və mexanizmlər, xüsusi nüvə olmayan materiallar, radioaktiv tullantılar, narkotik maddələr daxil olmaqla) və psixotrop

dərmanlar, kimyəvi zəhərlər, müxtəlif növ elmi və texniki məhsullar və texnologiyalar, hərbi texnikanın yaradılması üçün istifadə olunan materiallar və avadanlıqlar) Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydalarına 1 nömrəli Əlavədə göstərilmişdir. 24 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yalnız Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı əsasında həyata keçirilir. Əks təqdirdə, bu məhsulların idxalına icazə verilmir.

Ölkədəki metallurgiya müəssisələrinin xammal bazasının möhkəmləndirilməsi, habelə səmərəli inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 aprel 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə qara və tullantıların qırıntıların ixracı əlvan metallar müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

2.2. Azərbaycanın idxal və ixracının strukturu və qarşılıqlı əlaqələrinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi

İxrac-idxal əməliyyatlarında, idxal olunan malların mənşə ölkəsini göstərən mənşə sertifikatı da tələb olunur. Karantin-baytarlıq, fitosanitar sertifikatları (bitki sağlamlığı sertifikatı) ixrac olunan malların (ət və ət məhsulları, bitki məhsulları) təhlükəsizliyini təsdiqləmək üçün istifadə olunur və müvafiq orqanlar tərəfindən verilir.

ƏDV dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər bir vergi tutulan idxalın dəyərinin 18% -dir. Malların ixracı ilə yanaşı, aşağıdakı mal təchizatı, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlər göstərilməsi növləri, habelə aşağıdakı idxal növləri ƏDV-yə cəlb olunmur: geri qaytarılmış dövlət müəssisəsinin əmlakının dəyəri özəlləşdirmə proseduru, habelə büdcəyə ödəniləcək dövlət əmlakının icarəsindən kirayə haqqının bir hissəsi; maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi; xarici valyutanın (numizmatik məqsədlər istisna olmaqla), habelə qiymətli kağızların ixracı və ya idxalı; qızılın, eləcə də Azərbaycan Respublikası Milli Bankının aktivlərində yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş valyuta dəyərlərinin idxalı, habelə banknotların, xatirə sikkələrinin və Azərbaycan Respublikasının digər oxşar dəyərlərinin idxalı xaricdə; hər hansı bir əmlakın müəssisənin nizamnamə

kapitalına (kapitalına) pay qoyması; dövlət rüsumu, icazə haqqı, dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları və digər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən tutulan rüsumlar və tutulan məbləğlər daxilində onlar tərəfindən göstərilən xidmətlər; malların alınması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi, habelə beynəlxalq təşkilatların, xarici hökumətlərin borc və borcları, dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələr əsasında xarici hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ayrılmış kreditlər və borclar yolu ilə idxalı Azərbaycan tərəflərinin bu payın 49%-dən çox olmamaq şərti ilə bu kreditlər və kreditlər hesabına həyata keçirilən layihələrdəki payına görə; məhsulların satış və satınalma növlərinin, çap mediası məhsullarının istehsalı ilə əlaqəli redaksiya, nəşriyyat, çap işləri (reklam xidmətləri istisna olmaqla) üçün dövriyyə; orta məktəblər üçün dərsliklərin, uşaq ədəbiyyatının istehsalı ilə əlaqəli və dövlət nəşrlərinin büdcəsindən maliyyələşdirilən redaksiya, nəşriyyat və çap işləri; cənazə evləri və qəbiristanlıqlar üçün cənazə xidmətləri; qanunvericilikdə və Azərbaycan Respublikası Milli Bankında nəzərdə tutulmuş öhdəliklərin icrası ilə əlaqəli malların idxalı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi; əsas vəsaitlərin, daşınar əmlakın və digər əmlakın Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna istənilən formada verilməsi üçün əməliyyatlar Azərbaycan Respublikasına, o cümlədən onu təmsil edən hüquqi şəxslərə verilməsi təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergi sistemini, Azərbaycan Respublikasında vergitutmanın ümumi prinsiplərini, vergilərin təsis edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə digər iştirakçıların hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Vergilər ayrı-seçkilik xarakteri daşımır və vergi ödəyiciləri arasında siyasi, ideoloji, etnik, etiraf və digər mövcud fərqlərə əsaslanaraq təsis edilir.

Fərdi şəxslərin mülkiyyət və ya vətəndaşlıq formasından və ya kapitalın mənşəyindən asılı olaraq fərqli vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının vergiləri müstəsna olaraq Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir, dəyişdirilməsi və ya ləğvi Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi

ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və tutulur:

- Dövlət vergiləri;
- Muxtar respublikanın vergiləri;
- Yerli (bələdiyyə) vergilər.

Azərbaycan Respublikasında bu məcəlləyə uyğun olaraq xüsusi vergi rejimi tətbiq oluna bilər. Xüsusi vergi rejimi müəyyən bir müddət ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsi üçün xüsusi bir prosedur deməkdir. Dövlət vergilərinə aşağıdakılar daxildir:

- Fərdi gəlir vergisi;
- Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlar istisna olmaqla);
- Əlavə dəyər vergisi;
- Aksiz vergiləri;
- Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- Hüquqi şəxslərdən torpaq vergisi;
- Yol vergisi;
- Ticarət vergisi;
- Sadələşdirilmiş vergi.

Muxtar respublikaların vergilərinə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tutulan vergilər daxildir. Yerli (bələdiyyə) vergilərə aşağıdakılar daxildir:

- Fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;
- Fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına ticarət vergisi;
- Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti xarici investitorlara aşağıdakı əlavə hüquqi təminat verir:

1. Qanunvericiliyin pozulmasına qarşı zəmanət. İnvestisiya zamanı qüvvədə olan qanunvericilik bu sərmayəni növbəti 10 il ərzində tənzimləyəcəkdir.

2. Milliləşdirməyə (xalqın və dövlətin mənafeyinə zidd olduğu hallar istisna olmaqla) və investisiyaların rekvizitinə (təbii fəlakətlər, epidemiyalar, fəvqəladə hallar istisna olmaqla) qarşı bir zəmanət. Milliləşdirmə və rekvizisiya hallarında xarici investidlərə dəyən zərərin təcili və adekvat kompensasiyası üçün zəmanət verilir.

3. Xarici investidlərə ziyan dəydikdə və dövlət orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində mənfəət itirildikdə, zərərin ödənilməsi qərantiyası verilir.

Vergilərdən sonra istənilən yerə qazanılan qazancın xarici investor tərəfindən geri qaytarılması azadlığının təminatıdır.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi ilk Özəlləşdirmə Proqramının (1995-1998) qəbul edilməsi ilə başladı və hazırda ikinci Özəlləşdirmə Proqramı çərçivəsində davam edir. Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Komitəsi, özəlləşdirməni idarə etmək və izləmək səlahiyyətinə malik olan dövlət əmlakını idarə edən qurumdur. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, özəlləşdirilməsi qadağan olunan əmlak (məsələn, mineral ehtiyatlar, istisna olmaqla), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı və ya Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Komitəsinin qərarı əsasında həyata keçirilir.

Dövlətin təhlükəsizliyi, səhiyyə, əxlaq, əhəlinin hüquq və mənafeləri səbəblərindən bəzi məhdudiyyətlər tətbiq edilə bilər. Dövlət səsvermə hüququ olan səhmlərin 51 faizini (nəzarət payı) və ya 25,5 faizini (məhdud hissəsini) saxlaya bilər. Xarici investidlər özəlləşdirmədə iştirak edə bilərlər. Özəlləşdirmə məqsədi üçün aşağıdakılar xarici investor hesab olunur (Гаджиев Ш.Г. 2000):

- Xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- Xarici hüquqi şəxslər və onların filialları / nümayəndəlikləri;
- Kapitalında xarici investisiyaların 50% -dən çox olduğu Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri.

Özəlləşdirmə çəklərinin dövriyyədə olduğu dövrdə özəlləşdirmədə iştirak etmək üçün xarici investidlər özəlləşdirmə seçimlərini əldə etməlidirlər (seçim xarici investidlərə özəlləşdirmə üçün lazım olan özəlləşdirmə çəklərini almaq hüququnu verən bir növdür).

Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üçün yaxşı potensiala malikdir. Ölkənin əlverişli iqlim şəraiti, nisbətən ucuz işçi qüvvəsi və mühüm nəqliyyat marşrutlarının mərkəzində yerləşməsi bu sektorun geniş inkişafına imkan verir; Əhalinin 49,2%-i kənd təsərrüfatında işləyir.

Mühüm iqtisadi islahatlara nail olmaq üçün 72-dən çox qanun və digər qaydalar və sənədlər qəbul edilmişdir. 1995-ci ildən bəri kənd təsərrüfatı islahatları nəticəsində ciddi struktur, institusional, sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş verdi, eləcə də bazar münasibətləri meydana çıxdı. 2239 kolxoz və sovxoz ləğv edildi, bütün təsərrüfatları və torpaqları əhali arasında paylandı. Yeni kənd təsərrüfatı iqtisadi sistemi, xüsusi mülkiyyət və istehlak bazarının tələbləri nəzərə alınaraq yeni təsərrüfatlar yaradıldı. Süd, çörək, pambıq, meyvə, tərəvəz, şərab, tütün, çay, kənd təsərrüfatı avadanlığı, kimyəvi məhsullar istehsal edən dövlət müəssisələri və xidmət şirkətləri səhmdar cəmiyyətlərinə çevrildi. 8660.0 min hektar ərazinin 4754.9 min hektarı kənd təsərrüfatı torpaqları kimi istifadə olunur ki, bunun da 1327.9 min hektarı əkin sahələri, 2574.7 min hektarı otlaq, 116.7 min hektarı ot yetişdirmək üçün istifadə olunan torpaq, 1428.1 min hektarı ümumi 1431 min hektar sahə suvarıldı. Başqa sözlə, bütün torpaqların 99,8% -i kənd təsərrüfatına yararlıdır. 2005-ci ildə 802,3 min hektar sahədə taxıl, 117,4 min hektarda pambıq, 9,6 min hektarda üzüm, 93 min hektar - meyvə, 78,8 min hektar - tərəvəz, 30,1 min hektar - bostan, 70,7 min hektar - kartof, 2,8 min hektar - tütün, 2, 9 min hektar - çay, 199,4 min hektar - taxıl bitkiləri, 9,3 min hektar taxıl yemi üçün. 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi hər il orta hesabla 12% azaldı, lakin 1996-cı ildən bəri illik artım başladı və 1999-2000-ci illərdə 12,1% artdı. 2005-ci ildə 2.126.7 min ton taxıl yığılmışdır.

Eyni ildə 4625,7 min ton meyvə və giləmeyvə (sitrus meyvələri daxil olmaqla) və 1083,1 min ton kartof yığılmışdır. Tərəvəz istehsalı 1127,3 min tona çatdı. Bundan əlavə, 126,5 min ton pambıq, 29,7 min ton üzüm, 7,1 min ton tütün, 7 min ton çay yarpağı istehsal edilmişdir.

Heyvandarlıq sektoru son illərdə dinamik inkişaf edir. Ət və yumurta istehsalı 1996-cı ildən bəri hər il, 1995-ci ildən isə süd və yun istehsalı artmaqdadır. 2005-ci

ildə 149,3 min ton ət, 1231,9 min ton süd, 874,6 milyon yumurta və 13,1 min ton yun istehsal edilmişdir.

Fermerlər daxili ehtiyacları ödəməklə bazar ehtiyaclarına müsbət cavab verdilər. Beləliklə, 1995-ci ildə idxalın 42% -i qida məhsulları idisə, 2004-cü ildə bu məhsulların həcmi idxalın yalnız 11,7% -ni təşkil etmişdir.

Hazırda aqrar sahənin daha da inkişafı üçün maddi və maliyyə mənbələri çatışmır. Məhsuldar toxum növlərinin çatışmazlığı, bəzi suvarma sistemlərinin qənaətbəxş olmayan vəziyyəti, emal sektorunun iqtisadi zəifliyi, habelə məhsul toplama, saxlama, qablaşdırma, nəqliyyat, marketinq və kənd təsərrüfatı xidmətləri sistemlərinin qeyri-kafiliyi müasir tələblər bu sektorun inkişafını ləngidir.

Taxıl istehsalı

Əhalinin taxıl üçün artan ehtiyacını ödəmək hökumətin yaxın nəzarəti altındadır. Əhali artımına uyğun olaraq keyfiyyətli taxıl istehsalı artır. 820,1 min hektar kənd təsərrüfatı sahəsi taxılla zəbt edilmişdir. Buna baxmayaraq, təbii şərait və torpağın keyfiyyəti hektardan 50-60 sentner məhsul götürməyə imkan verir.

Tərəvəzçilik

Tərəvəz istehsalı kənd təsərrüfatı sektorunda mühüm rol oynayır. Əsas tərəvəzçilik zonaları Lənkəran - Astara və Quba - Xaçmaz bölgələridir. Digər bölgələrin təbii şəraiti də uyğundur. 1991-ci ildə 39 min hektar ərazi tərəvəzlə işğal edildi, 2004-cü ildə bu rəqəm artdı.

1992-1995-ci illərdə ortalama 450-500 min ton tərəvəz, 2002-ci ildə bu rəqəm 951 min ton idi. Məhsuldarlığı artırmaq üçün müasir kənd təsərrüfatı texnikalarından istifadə, alternativ əkin, mineral üzvi gübrələrin rəşional istifadəsi, zərərvericilərə qarşı mübarizə, məhsul itkisiz yığılması, normal saxlanması və işlənməsi nəzərdə tutulur.

Meyvə

Meyvəçilik kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biridir. 2004-cü ildə bütün meyvələr üçün ümumi əkin sahəsi 82 min hektardır. Azərbaycanda alma, armud, heyvə, gavalı, albalı, albalı, şaftalı kimi daş meyvələr, qoz, badam,

həmçinin limon, portağal kimi sitrus meyvələri və subtropik meyvələr - əncir, nar və xurma yetişdirilir. .

Çayçılıq

Azərbaycanda çay yetişdirmək üçün bütün əlverişli iqlim və torpaq-iqlim şəraiti mövcuddur. Azərbaycanda çay Lənkəran - Astara və Zaqatala bölgələrində böyüyür. Çay üçün əkin sahəsi 1999-cu ildəki 13 min hektardan 2004-cü ildə 3.6 min hektara enmişdir. Yaşıl çay yarpağı istehsalı da 2004-cü ildə 26 tondan 1000 tona düşdü. Əhalinin ehtiyacları əsasən xaricdən gətirilən çay hesabına ödənilir. Buna baxmayaraq çay istehsalını artırmaq və əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün mövcud potensialdan istifadə etmək mümkündür.

Üzümçülük

Üzümçülüyn inkişafı 1970-ci illərdən sonrakı dövrə uyğun gəlir. Üzümçülük əsasən Cəlilabad, Şamaxı, Xanlar və Qazax bölgələrində inkişaf etmişdir. 1981-ci ildə üzümçülük üçün 263 min hektar ayrıldı; alkoqolla mübarizə kampaniyası dövründə SSRİ-də yalnız 171 min hektar qaldı. Hal-hazırda bazar islahatları nəticəsində kişmiş üçün əkilən sahə 8.9 min hektardır. Üzüm məhsullarının sayı da 1125-dən 60 min tona düşdü.

Pambıqçılıq

Ölkədə pambıqçılığın inkişafı 1971-ci ildə başlamış və 1981-1985-ci illərdə 800 min ton pambıq istehsalına çatmışdır. Hazırda Azərbaycan 80,4 min ton pambıq istehsal edir. Pambıq əkini 1991-ci ildəki 245 min hektardan 2004-cü ildə 61 min hektara enmişdir. Lakin pambıq istehsalını artırmaq üçün bir çox imkanlar var.

İnkişaf perspektivləri

İslahatlara baxmayaraq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı hələ də daxili bazarın tələbatını ödəmək üçün məhsul istehsal edən kiçik miqyaslı əkinçilik ilə xarakterizə olunur. Hələ əhəmiyyətli bir böyümə əldə etməyib və yeni bazarlara əhəmiyyətli bir çıxışı yoxdur. Hal-hazırda özəl kirayəçilər, kənd təsərrüfatı sektorunu rəqabət edə biləcək müasir kənd təsərrüfatı texnologiyaları, xidmətləri və nou-haulardan istifadə edə bilmirlər. Həmçinin, zəruri kənd təsərrüfatı

avadanlığının alınması üçün maliyyə və kredit dəstəyi məhduddur. Qida istehsalına maliyyə çatışmazlığı fermerləri bazarsız qoyur. Hələ də torpaqlarını kredit üçün girov kimi istifadə edə bilmirlər. Digər bir çətinlik kənd infrastrukturunun pis vəziyyətidir: yollar, suvarma sistemləri, bazar məlumat sistemləri, topdansatış bazar obyektləri və enerji sistemləri. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK), Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (BSTDB), LfS Maliyyə Sistemi tərəfindən dəstəklənən Azərbaycan Mikromaliyyə Bankının (BMA) 2002-ci ildə qurulması. BMA-nın əsas hədəflərindən biri də kommersiya kreditləri daxil olmaqla kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün bir sıra maliyyə xidmətləri, həmçinin çek və əmanət hesabları, beynəlxalq ödəmə və valyuta mübadiləsi xidmətləri kimi digər bank xidmətləri göstərməkdir. Bütün meyvə və tərəvəz bolluğunun səmərəli şəkildə işlənməsinin mümkünsüzlüyünə görə, Azərbaycan bu malları xarici bazara çıxarmaq üçün əla fürsəti əldən verir.

Hazırda sahibkarlıq subyektlərinə əkinləri zərərli orqanizmlərdən qorumaq üçün avadanlıq, kənd təsərrüfatı texnikası, gübrə və məhsul alması üçün əlverişli şərait yaratmaq üçün bir kredit təşkilatı, həmçinin “Aqrolizing” səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərir.

2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin fəaliyyətinin təmin edilməsinin normativ, hüquqi və qanunvericilik bazası

Dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri iqtisadi idarəetmədir. Bu, maddi və qeyri-maddi sahələrin budaqları da daxil olmaqla, sosial münasibətlərin ən tutumlu sahəsidir. İqtisadiyyat müxtəlif istiqamətlərdə idarə olunur. Bu, ilk növbədə (Гаджиев Ш.Г. 2004):

- Bazar münasibətlərinin hüquqi bazasının formalaşdırılması;
- Dövlət tənzimləməsinin həyata keçirilməsi üçün inzibati strukturların yaradılması;
- Dövlətin istehsalda iştirakı (dövlət, bələdiyyə unitar müəssisələrinin fəaliyyəti);
- Milliləşdirmə və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafının tənzimlənməsi;

Ölkəmizin geniş əraziləri konkret bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf tempində və miqyasında fərqləri müəyyənləşdirir. Bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatının tətbiqi vahid iqtisadi məkanın yaradılmasını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən coğrafi, iqlim, demoqrafik və digər obyektiv şəraitdəki böyük fərqlər və nəticədə bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafındakı nisbətlər müstəqilliklərini və subyektiv muxtariyyətlərini artırmağa sövq edir.

Beləliklə, iqtisadi sahədə dövlətin qarşısında iki əsas vəzifə durur:

- Müxtəlif ərazilərin inkişafındakı bərabərsizliyin azaldılması;
- Hər bir ayrı bölgədə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin artırılması.

İdeal olaraq, hər bir dövlətin can atdığı, birbaşa iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olan əhalinin həyat səviyyəsi, müəyyən bir ölkənin istənilən nöqtəsində eyni dərəcədə yüksək olmalıdır. Lakin praktikada belə bir təsiri əldə etmək son dərəcə çətinidir. Ayrı-ayrı bölgələrinin geniş ərazisi və spesifikliyi iqtisadiyyatı yalnız federal səviyyədə tənzimləmək üçün vahid qaydalar yaratmağa imkan vermir. Hər bir bölgəni mərkəzdən idarə etmək də praktik deyil. Bununla birlikdə, yerli iqtisadi problemlərin müstəqil həlli üçün ölkə və bələdiyyələrin subyektlərinə həddindən artıq səlahiyyətlərin verilməsi də arzuolunmazdır, çünki bu, son nəticədə normal

inkişaf üçün lazım olan vahid iqtisadi məkanın yox olmasına gətirib çıxara bilər. Beləliklə, orta və milli və regional maraqların tarazlığını tapmaq lazımdır.

Hər hansı bir sosial münasibət sahəsinin dövlət idarəçiliyi qanunla həyata keçirilir. Bu səbəbdən dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün istifadə etdiyi hüquqi sənədlər, quruluşunun harmoniyası və müxtəlif səviyyəli dövlət orqanları arasında hüquq və vəzifələrin balanslı bölgüsü son dərəcə vacibdir.

Müxtəlif iqtisadi tənzimləmə metodlarını müəyyən edən normativ hüquqi aktları aşağıdakı qruplara bölmək olar (Гаджиев Ш.Г. (2004):

1) İqtisadi subyektlər daxil olmaqla dövlət orqanları ilə təsis qurumları arasında yurisdiksiya subyektlərinin və səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasına, habelə iqtisadi sahəni təşkil edən və idarə edən regional orqanların statusuna dair hüquqi aktlar bölgədəki fəaliyyətlər;

2) İqtisadiyyat sahəsində müəyyən sahələri tənzimləyən tematik qanunvericilik;

3) Bölgələrarası qarşılıqlı fəaliyyət və federal mərkəzlə əlaqələr məsələlərinə dair müqavilə və sazişlər.

4) Dövlət orqanlarının və yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair normativ hüquqi aktlar.

Regional iqtisadi orqanların statusunu müəyyənləşdirən hüquqi aktlar qrupuna iqtisadi sahəni idarə etmək üçün qeyri-ənənəvi strukturların, məsləhətləşmə orqanlarının yaradılması barədə qərar və sərəncamlar daxildir. Məsələn, bu Xarici İqtisadi Fəaliyyət üzrə İdarələrarası Kollegiya, tibb sənayesinin inkişafı və torpaq və mülkiyyət münasibətləri məsələləri üzrə Koordinasiya Şuralarıdır. Bu strukturlar, bölgədəki iqtisadi sahənin dövlət idarəetmə strukturuna inteqrasiya edərək, iqtisadiyyatın müəyyən bir sektorunun daha təsirli inkişafına töhfə verəcək şəkildə hazırlanmışdır.

Regional iqtisadi fəaliyyətin hüquqi dəstəyinin ikinci qrupu bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət mülkiyyəti, mülkiyyət münasibətləri və büdcə hüquqi münasibətləri, inhisar əleyhinə qanunvericilik, qiymətlər və istehlakçıların müdafiəsi məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsini əhatə edir. Bunlara iqtisadi

fəaliyyətə dövlət dəstəyi tədbirləri və sahə qanunvericiliyi (sənaye, kənd təsərrüfatı, yanacaq-enerji kompleksi, iqtisadi infrastruktur, vergilər və maliyyə vs.) daxildir.

Bölgədəki iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin vacib istiqaməti sosial-iqtisadi inkişafın proqnoz və proqramlarının hazırlanması, təsdiqlənməsi və həyata keçirilməsidir. Proqramların proqnozlaşdırılması və tərtib edilməsi qaydası və dövlət orqanlarının bu sahədəki müvafiq səlahiyyətləri regional qanunlarda təsbit edilmişdir. Budur bir sıra belə qanunlar: “Moskva vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafının konsepsiyası, proqnozları və proqramları haqqında”, “Respublika dövlət proqnozlaşdırılması və sosial-iqtisadi inkişaf proqramları haqqında”, “İcra qaydaları haqqında” ərazi (regional) proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi”. Uzunmüddətli hədəfli proqramlar həm sektor, həm də ərazi bölmələrində vahid idarəetmə mexanizmini təmsil etməlidir. Bu problem bir anda aktiv şəkildə inkişaf etdirildi. Hal-hazırda, ölkədə iqtisadiyyatın strukturundakı dengesizliyi azaltmağa, ən perspektivli (yalnız “gəlirli” deyil) sahələri vurğulamağa, ən rəşadət istifadə yollarını tapmağa kömək etsə də, ölkədə inteqrasiya edilmiş sahə idarəetməsi zəiflədi.

İdarəetmə mərkəzsizləşdirilməsi və təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin genişləndirilməsi ərazinin bütöv idarə edilməsini zəruri edir. Bu baxımdan regional idarəetmə sxemlərinin yaradılması məsələsi aktualdır. Bir sıra bölgə və ərazi nizamnamələrində bölgədə yerləşən və fəaliyyət göstərən bütün icra hakimiyyəti orqanlarının, rəhbərliyin, nəzarətin, yerli idarəetmə orqanlarının, o cümlədən inzibati münasibətlərin mahiyyəti, növləri və əsas məzmunu da daxil olmaqla oxşar normalar mövcuddur. onlara.

Bir çox bölgədə istehsal güclərindən az istifadə olunmasına baxmayaraq, istehsal sahəsindəki investisiyalar azalır və strukturları yaxşılığa doğru dəyişir. İnvestorları daha sərfəli maliyyə aktivləri, qısa mənfəət dövrləri cəlb edir. Buna görə də birinci dərəcəli vəzifə bölgələrin investisiya kompleksinin potensialını bərpa etməkdir.

Son illərdə “Regional dövlət investisiya siyasəti haqqında” (Irkutsk bölgəsi), “Bölgələrdə investisiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyi haqqında” qanunlar qəbul edildi. Investisiya formalarını, həcmələrini, mənbələrini, şərtlərini müəyyənləşdirirlər. Bu vəziyyətdə, ən çox yayılmış formalar investisiya subyektləri üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi; investisiya vergisi kreditinin verilməsi, investisiya fəaliyyətləri üçün cəlb olunan vəsaitlərin qaytarılması üçün məcburi dövlət zəmanətləri; hökumət maliyyələşdirmə mənbələrindən investisiya.

Büdcə münasibətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi Büdcə Məcəlləsi ilə müəyyən edilir, büdcə quruluşu isə təsisçilərinin müvafiq regional qanunvericiliyi ilə konkretləşdirilir. Bölgədəki vergi və qiymət tənzimlənməsi ya vergi münasibətləri və qiymət münasibətlərinin məcmuəsini tənzimləyən kompleks aktlarla ya da bu sahədə konkret məsələləri həll edən aktlarla həyata keçirilir.

Maliyyə qanunvericiliyi aktlarının qəbulu çox vaxt federal qanunvericiliklə ziddiyyətlərə səbəb olur. Vergi Məcəlləsinin fərdi vergi güzəştlərinin yaradılması normalarına və gəlir mənbəyi kimi xidmət edən məcburi ödənişlərin siyahısına uyğun gəlmir.

İqtisadi sahəni tənzimləyən normativ hüquqi aktların bölgələrdə qəbulu əsas məqsədi - iqtisadiyyatın hakimiyyət tərəfindən hədəflənən tənzimlənməsinin inkişaf etməkdə olan bazar mexanizmləri ilə istehsalı və iqtisadi infrastruktura investisiya cəlb edilməsi əsasında iqtisadi artımı təmin etməkdir.

Bölgə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rolunu kooperasiya və koordinasiyanı genişləndirmək üçün yaradılmış iqtisadi qarşılıqlı əlaqələr bölgələrarası birliklər (IEEI) oynayır. Onların hüquqi statusu 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Ölkə subyektlərinin iqtisadi qarşılıqlı əlaqəsi üçün birliklərin fəaliyyətinin təşkil edilməsinin ümumi əsasları haqqında” Qanunla müəyyən edilir, burada MAE üzvlərinin hüquq, vəzifələri və prinsipləri sadalanır. Hal-hazırda ondan çox belə birlik var.

Dərnəklər daxilindəki fəaliyyətlər müəyyən dərəcədə inteqrasiya prosesini aktivləşdirir. Təcrübə göstərir ki, regional inteqrasiyanın kifayət qədər təsirli formalarıdır. Bir tərəfdən, onların fəaliyyətləri daxilində fəaliyyətlərinin müəyyən

sahələrində qurumlar və strukturlar yaradılmış, bölgələrarası iqtisadi layihələr hazırlanmış və həyata keçirilməkdədir. Digər tərəfdən, icra hakimiyyətinin dəyişən şaquli vəziyyətinə uyğunlaşır. Buna görə də, indi əsas şey iqtisadiyyatın idarə edilməsində, bölgələrlə birləşərək yeni bir yer tapmaqdır.

Yerli hökumətlər göz ardı edilə bilməz. Dövlət qurumları olaraq, bölgədəki iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Eyni zamanda, ən çətin problem yerli özünüidarəetmə orqanlarının və dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Çətinlik ondadır ki, iqtisadi münasibətlər idarəetmənin bütün səviyyələrində tənzimlənen istehsal, maliyyə, inzibati, sosial nizam məsələlərini əhatə edir. Yalnız ölkə daxilində bələdiyyələr səviyyəsində həll edilməli olan problemləri ayırmaq olduqca çətindir. Eyni zamanda, yerli özünüidarə orqanlarının dövlət orqanı olmadığını və bu səbəbdən əvvəlcə iqtisadiyyatı tənzimləmək imkanları məhdud olduğunu xatırlamaq lazımdır. Bələdiyyə bölgəsinin yerli məsələlərinə aşağıdakılar daxildir: (Гаджиев Ш.Г. 2004):

1) Bələdiyyə bölgəsinin büdcəsinin formalaşdırılması, təsdiqi, icrası, bu büdcənin icrasına nəzarət;

2) Bələdiyyə bölgəsinin yerli vergi və ödənişlərinin yaradılması, dəyişdirilməsi və ləğvi;

3) Bələdiyyə dairəsinin bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam;

4) Yaşayış məntəqələrinə elektrik və qaz təchizatı bələdiyyə bölgəsi hüdudlarında təşkilat;

5) Regional əhəmiyyətli ictimai magistral yollar, körpülər və digər nəqliyyat mühəndislik tikililəri istisna olmaqla, bələdiyyə dairəsi hüdudları daxilində yaşayış məntəqələrinin hüdudlarından kənarında yaşayış məntəqələri, körpülər və digər nəqliyyat mühəndislik tikililəri arasında ümumi istifadədə olan yolların saxlanması və tikintisi;

6) Bələdiyyə dairəsi hüdudları daxilində yaşayış məntəqələri arasında əhaliyə nəqliyyat xidmətləri göstərilməsi və əhali üçün nəqliyyat xidmətlərinin təşkili üçün şərait yaradılması;

7) Bələdiyyə dairəsi ərazisində fəvqəladə halların qarşısının alınmasında və nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak;

8) Bələdiyyə polisi tərəfindən bələdiyyə dairəsi ərazisində ictimai asayişin qorunmasının təşkili;

9) Ətraf mühitin qorunması üçün qəsəbələrarası xarakterli fəaliyyətin təşkili;

10) Ətraf mühit nəzarəti federal hökumət orqanları tərəfindən həyata keçirilən obyektlər xaricində bələdiyyə bölgəsi ərazisindəki sənaye və sosial obyektlərin ətraf mühitə nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi;

11) Dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilən təhsil prosesi üçün maliyyə dəstəyi səlahiyyətləri istisna olmaqla, əsas ümumi təhsil proqramları üçün dövlət və pulsuz ibtidai ümumi, əsas ümumi, orta (tam) ümumi təhsilin təşkilinin təşkili;

12) Bələdiyyə rayonu ərazisində təcili tibbi yardımın (hava təcili yardımı istisna olmaqla), poliklinika və xəstəxanalardakı ilkin tibbi və sanitariya yardımının, hamiləlik dövründə, doğuş zamanı və sonrası qadınlara tibbi yardımın göstərilməsinin təşkili;

13) Qəyyumluq;

14) Məişət və istehsalat tullantılarının atılması və emalının təşkili;

15) Bələdiyyə dairəsinin ərazi planlaşdırma sxemlərinin, torpaq istifadəsi və qəsəbələrarası ərazilərin inkişafı qaydalarının təsdiq edilməsi, bələdiyyə dairəsinin ərazi planlaşdırma sxemi əsasında hazırlanmış ərazi planlaşdırılması sənədlərinin təsdiq edilməsi, məlumat sisteminin saxlanması bələdiyyə rayonu ərazisində həyata keçirilən şəhərsalma fəaliyyətinin təmin edilməsi, bələdiyyə ehtiyacları üçün bələdiyyə dairəsi hüduddlarında torpaq sahələrinin alınması yolu ilə rezervasyon və geri çəkilmə, qəsəbələrarası ərazilərin şəhərsalma üçün yerli standartların, torpaq sahələrinin təsdiq edilməsi qəsəbələrarası ərazilərdə torpaq istifadəsinə nəzarət;

16) Yaşayış məntəqələrinin arxiv fondlarının saxlanması da daxil olmaqla bələdiyyə arxivinin formalaşdırılması və aparılması;

17) Bələdiyyə dairəsi ərazisində məskunlaşma arası dəfn yerlərinin saxlanması, ritual xidmətlərinin təşkili;

18) Bələdiyyə dairəsinə daxil olan yaşayış məntəqələrinin, rabitə xidmətləri, iaşə, ticarət və istehlakçı xidmətləri üçün şərait yaradılması;

19) Yaşayış məntəqələri üçün kitabxana xidmətlərinin təşkili (kitabxana xidmətlərinin göstərilməsi);

20) Bələdiyyə dairəsinin büdcəsi hesabına bələdiyyə rayonunun bir hissəsi olan yaşayış məntəqələrinin büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi.

Yuxarıda göstərilən funksiyaların təxminən 50% -i birbaşa yerli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bununla birlikdə, bu səlahiyyətlərin əksəriyyəti olduqca qeyri-müəyyən şəkildə tərtib edilmişdir, çünki Konstitusiya və qanunlar bu məsələləri ya mərkəzin səlahiyyətinə, ya da subyektinin səlahiyyətlərinə aid edir. Bir bələdiyyə bölgəsi (digər bələdiyyələr kimi), məsələn, nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləmək hüququna malik deyil. Bu səbəbdən bələdiyyələr “əhaliyə nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsini təmin etmir”, “nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi üçün şərait yaradır”, “rabitə xidmətlərinin göstərilməsini təmin etmir”, əksinə “təminat üçün şərait yaradır”.

Bununla birlikdə, bu növ fəaliyyətin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının normativ aktları ilə təmin edilməsi lazım olduğunu düşünmək məntiqli olardı, çünki yerli əhali ilə birbaşa təmasda olduqları və digər səlahiyyətliyərdən daha yaxşı məlumat verdikləri üçün bu bələdiyyədə iqtisadi inkişafına təsir göstərir.

Buna baxmayaraq, problemlər hələ də mövcuddur. Bələdiyyə orqanlarına müəyyən dövlət səlahiyyətlərinin verilməsi zamanı maliyyə və maddi ehtiyatlarla təmin olunması məsələləri ziddiyyətlidir. Bunlar əksər hallarda yerli idarəetmə orqanlarının razılığı olmadan, qaydaların qəbulu yolu ilə həyata keçirilir. Beləliklə, bölgədəki iqtisadiyyatın inkişafı bir sıra iqtisadi və dövlət-hüquqi vasitələrlə tənzimlənir. Bu sahədəki regional qanunvericilik, regional iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqədar federal aktlara uyğun olaraq inkişaf edir.

Bu baxımdan bir sıra təcili problemlər həll edilməlidir. Bölgə, rayon və federal strukturların qarşılıqlı əlaqəsini həll etmək daha yaxşıdır.

III FƏSİL. POST-NEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Post-neft mərhələsində qeyri-neft sektorunun üstün inkişafının xarici iqtisadi əlaqələrin strukturuna təsiri

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas vəzifəsi inkişaf prosesində dünya ölkələrinin geridə qalmasının qarşısını almaqdır. Hər şeydən əvvəl, bu, iqtisadiyyatda mövcud olan karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığın aradan qaldırılmasını, orta və uzunmüddətli dövrdə xammal əlavəsinə və texnoloji çevrilmə təhlükəsinin qarşısının alınması kimi vacib bir məsələnin diqqət mərkəzində saxlanılmasını tələb edir. Son on ildə karbohidrogen ixracatı amili iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur, lakin indiki mərhələdə əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun inkişaf etmiş inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq və yenilikçi əsasda irəliləməsini təmin etməkdir .

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinə görə mineral yanacağın payı ölkənin ümumi ixracının 92,7% -ni təşkil edir və bu gün açıq bir böyümə meyli var. Əsas həcmilər əsas istehlakçıları İtaliya, İndoneziya, Tayland, Almaniya, İsrail, Fransa, Hindistan, Rusiya olan mineral yanacaq, neft və onun nəqli məhsullarının ixracıdır (20.2 ABŞ dolları və ya mineral ixracının dəyərinin 56.04%-i).

Lakin son bir neçə ildə Azərbaycan qeyri-neft sektorunu intensiv şəkildə qurur. Bunun sayəsində ölkə “Holland sindromu” ndan çəkindi. Azərbaycan Respublikası neft sektorundan xidmət sektoruna yenidən istiqamətləndirmə siyasəti həyata keçirir. Neft sektorunun ÜDM-dəki payı 56,6-% (32,6 milyard manat) çatıb, 2019-cu ildə Azərbaycanda il ərzində artaraq xidmətlərin həcmi olmuşdur. Eyni zamanda, xidmətlərin istehsalının qalan hissəsi (%7,2) məhsul istehsalı göstəricisini 2,3% üstələyib.

Beləliklə, qeyri-neft sektoru 2019-cu ildə 9,2%, 2020-ci ildə 11,4% artmışdır. 2020-ci ildə qeyri-neft sənayesində artım 11% -dən, kənd təsərrüfatında 25.6%,

tikintidə 50%, İKT - 13,4% və turizm sektorunda 55,6% -dən çox olmuşdur. 2020-cü ilin 5 ayının nəticələrinə görə, qeyri-neft ümumi daxili məhsulunun artımı% 10,5, qeyri-neft sənayesi% 9 olmuşdur.

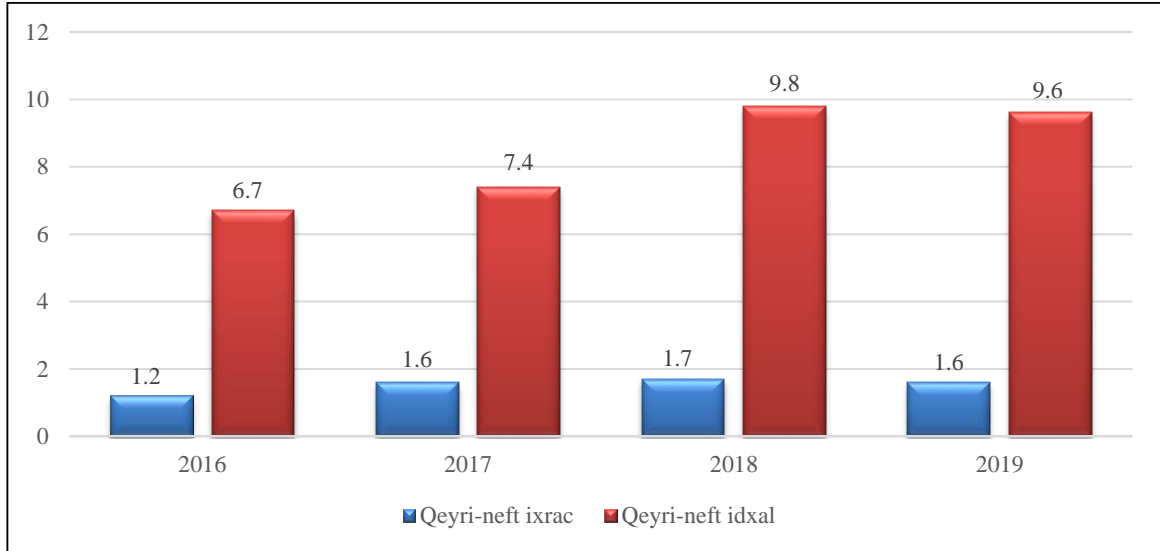
Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahələr İKT, turizm, nəqliyyat, enerji, xüsusilə bərpa olunan və alternativ, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalıdır. Beynəlxalq maliyyə qurumları kənd təsərrüfatı və turizm sənayesinin əhəmiyyətini vurğulayırlar. Beləliklə, ölkənin məşğul əhalisinin 44% -i bu sahələrdə işləyir (əlaqədar sahələr nəzərə alınmaqla). Bu səbəbdən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ardıcıl dövlət proqramları həyata keçirilir, islahatlar aparılır və ən son texnologiyalar cəlb olunur. Göstərilən rəsmi məlumatlara görə, 2011-ci ildə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əvvəlki illər ilə müqayisədə 34% artmışdır. Və son üç ildə ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının artım tempi orta hesabla 2,5% olmuşdur.

Azərbaycanda turizm sektorunun artan rolu beynəlxalq xidmətlər ticarətinin inkişafı ilə əlaqədardır. Xidmət dövriyyəsinə görə Azərbaycan dünyada 65-ci yerdədir. Ölkənin dövriyyəsi müvafiq olaraq ABŞ və Almaniyanın dövriyyəsindən 94 və 48 dəfə azdır. Azərbaycanın dünya xidmətlər dövriyyəsindəki rolu əhəmiyyətsizdir və cəmi 0,13% təşkil edir. Bununla birlikdə, bu göstəricinin müsbət bir böyüməsi var (2002-ci ildə 0,05% idi), bu da dünya xidmətlər ixracında ölkənin payının artması ilə əlaqələndirilir.

Son vaxtlar ölkədə yeni idxal əvəzedici sənaye sahələrinin yaradılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması, habelə xammal bazasının yaxşılaşdırılması üçün dövlət dəstəyi artırılmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sahələrinin strateji yol xəritələri birbaşa xarici xaricə cəlb etməklə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. qeyri-neft sektoruna investisiya. Özünü təmin etmə səviyyəsinin daha da artırılması, qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarının genişləndirilməsi strateji hədəflər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidenti qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətli yerli istehsalın dəstəklənməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında 19 sentyabr 2018-ci il tarixli Fərman imzalamışdır.

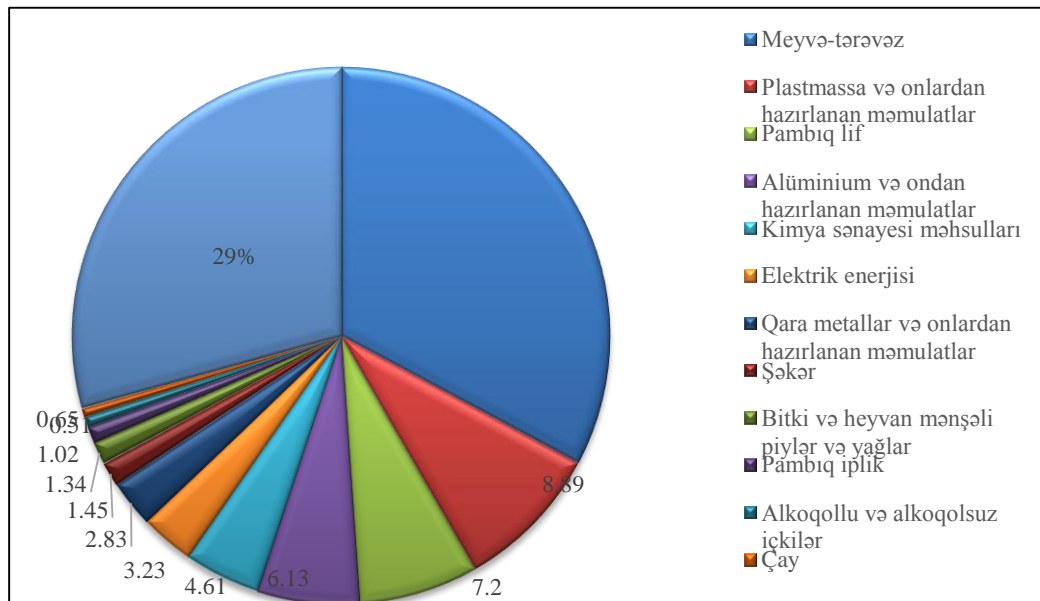
Qrafik 1: Qeyri-neft sektoru üzrə idxal və ixracın dinamikası, mlrd. Dollar

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Rusiyaya 40,6 %, Türkiyəyə 19,4 %, İsveçrəyə 10,5 %, Gürcüstana 8,4 %, Çinə 3,1 %, Ukraynaya 2,4 %, İtaliyaya (qeyri-neft və qaz məhsullarının ixracının dəyəri 2,1 %), Qazaxıstan 1,6 %, İran 1,2 %, Türkmənistan 1,0 %, Belarusiya 1,0 %, ABŞ 0,9 %, Almaniya 0,9 % göndərilən mal payı üstünlük təşkil etmişdir.

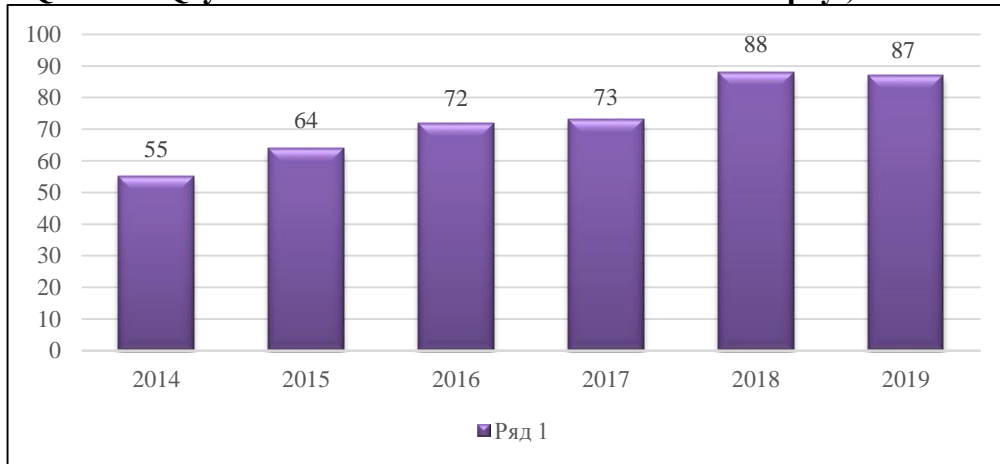
Qrafik 2: Qeyri-neft məhsullarının ixracında əsas malların %-lə xüsusi çəkisi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2020 - 31.12.2020, s:30 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İdxalın artması qiymət artımı faktoru ilə bağlı olmuş, fiziki həcm isə idxala əsasən azaldıcı təsir göstərmişdir. Bununla belə, qeyri-neft idxalının həcmi bu sektor üzrə ixracı dəfələrlə üstələyir. Təkcə 2018-ci ildə qeyri-neft idxalı qeyri-neft ixracını 5.7 dəfə üstələmiş, qeyri-neft ticarət kəsinin sektorun ÜDM-də payı 37%-ə çatmışdır (2017-ci ildə 25%). Halbuki, 2017-ci ildə qeyri-neft idxalı sahənin ixracından 4.7 dəfə böyük olmuşdur. 2019-cu ildə qeyri-neft idxalı qeyri-neft ixracını 6 dəfə üstələmişdir.

Qrafik 3: Qeyri-neft sektoru üzrə idxalın daxili tələbdə payı, %-lə

Mənbə: Əliyeva G., 2020: s.34 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Böyük ölkələr üçün xidmət sektorunda xarici ticarət dövriyyəsi yüz milyardlarla dollar təşkil edir. Beləliklə, ABŞ-dan xidmət ixracının həcmi Azərbaycanın analoji göstəricisini təxminən 150 dəfə, İngiltərəyə isə 6b dəfə üstələyir. Xidmət ixracatına görə Azərbaycan dünyada 76-cı sırada qərarlaşdı, bununla birlikdə bu göstəricidə artım istiqamətində müsbət bir tendensiya olduğunu qeyd etdik (2013-cü ildə Azərbaycanın xidmət ixracatı 1,5 dəfədən çox artaraq 4,2 milyard ABŞ dolları təşkil etdi).

Buna baxmayaraq təhlil edilən ölkənin xidmət idxalı 2002-ci ilə nisbətən 7 dəfə artaraq 7,2 milyard ABŞ dollarına çatdı və böyüməyə davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədəki xidmətlər idxalatı ixracı 2,9 milyard dollar üstələyir ki, bu da ölkənin xalis xidmətlər idxalçısı olduğu anlamına gəlir. BMT Ticarət və İnkişaf Konfransının hesabatına görə, 2002-ci ildə Azərbaycanın nəqliyyat xidmətlərinin ixracı bütün ixracatın yarından çoxunu təşkil edirdisə, bu gün onun payı bütün ixracatın yalnız beşdə birini təşkil edir. Eyni zamanda, son 10 ildə ixrac

olunan turizm xidmətlərinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (2002-ci ildə turizm bütün xidmətlər ixracatının yalnız 14% -ni, 2020-ci ildə isə təxminən 86% -ni təşkil etmişdir). Turizm xidmətlərinin idxalı da nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır: Qeyd edək ki, Azərbaycanın xidmətlərinin ixracı və idxalında turizmin payı dünya ortalamasından yüksəkdir (dünya xidmətlər ixracatında turizm sektorunun payı 25%, xidmətlər idxalında - 3%). Məsələn, Amerika Birləşik Devletləri'ndə turizm hizmetlərinin ixracatı, bütün ixrac edilən xidmətlərin təxminən 25%-ni, idxalın 20%-ni, Almaniya'da sırasıyla 14% ve 28%-ni oluşturur. Yalnız Çində idxal olunan xidmətlərin payı Azərbaycanınkindən çoxdur: bütün idxalın təxminən 26%-i turizm sahəsidir.

Lakin mütləq mənada Azərbaycanın göstəriciləri qabaqcıl ölkələrlə müqayisə olunarsa, nisbi baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə aşağı səviyyədədir. İddia etmək olar ki, Azərbaycanda turizm sənayesinə xidmətlərin ixracı və idxalı maddələrinin yenidən istiqamətləndirilməsi mövcuddur, bundan əlavə turizm sektorunun ÜDM-dəki payı artır.

Xarici investisiyalarla əlaqədar olaraq, Azərbaycan açıq qapı siyasəti yürüdür: xarici investorlar üçün heç bir xüsusi icazə tələb olunmur, yerli investorlar üçün yaradılan bütün imkanlardan istifadə edirlər. Investisiyanın nəticələri barədə qeyri-neft sektorunun inkişafına və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəlmiş siyasət investisiyaların sektoral quruluşu ilə qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, müstəqillik illərində Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan 120 milyard dollardan 70 milyard dollardan çoxu qeyri-neft sektorunun payına düşür.

Azərbaycanda turizmin formalaşma tendensiyalarından biri də turizm xidmətlərinin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır. Beləliklə, əlaqəli sahələrin inkişafı üçün imkanlar mövcuddur. Bu baxımdan son illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiyalarda kəskin artım qeydə alınmışdır. Son 15 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırımlar 100 milyard dollar təşkil edirdisə, bunların 60%-i qeyri-neft sektorundadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını neft istehsalı və ixracı təşkil edir. Azərbaycanın neft sektoruna investisiyalar 4.824 milyard manat

(6.16 milyard ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların ümumi həcmində 27% təşkil etmişdir.

Ümumilikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatına 15,3 milyard manat (ÜDM-in 28,3%) sərmayə qoyulmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin səviyyəsini 18,3% üstələmişdir. Yerli mənbələr əsas kapitalla qoyulan investisiyaların demək olar ki, 4/5 hissəsini maliyyələşdirirdi. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2012-ci ildə Azərbaycanın neft sektoruna birbaşa investisiyalar 24% artaraq bütün investisiyaların 40,5% (484,8 milyon manat) təşkil edib və maliyyə investisiyalarının 59,5% -i iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəldilib. Maliyyənin əsas hissəsi Bp Exploration (Şahdəniz) və Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlar blokunu işləyən Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən xərclənmişdir.

Qeyri-neft sektoruna investisiyalar əvvəlki ilin səviyyəsini 18% üstələyərək əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların ümumi həcmnin 76,2% -ni təşkil etmişdir. Qonaqpərvərlik, inşaat, rabitə və emal sənayesinə investisiyaların yüksək artım templəri ilə xarakterizə olunur. Nəqliyyat, turizm, suvarma, enerji, ekologiya, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahələrində dövlət investisiyaları qeydə alınıb. Məsələn, inşaat sektoruna əvvəlki ilə nisbətən 96% daha çox investisiya qoyulmuş və bu rəqəm 456 milyon manata çatmışdır. Bütün birbaşa xarici investisiyaların 16% -i nəqliyyat və anbarlara yönəldilmişdir ki, bu da 2,5 milyard manat təşkil etmişdir. Əmlaka birbaşa xarici investisiyalar müqayisədə təxminən 50% artmışdır. Turizmin ölkə iqtisadiyyatına yatırılan ümumi sərmayədəki payı daim artmaqdadır.

Qarşıda duran vəzifələrin miqyasını nəzərə alaraq və iqtisadiyyata yeni strateji baxış formalaşdırmaq məqsədi ilə ölkədə “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası hazırlanır. Bu siyasət sənədi yuxarıda sadalanan bütün siyasi və iqtisadi tədbirləri özündə əks etdirir ki, onların icrası Azərbaycan Prezidentinin qarşıya qoyduğu məqsədə - yaxın 10 ildə ÜDM-i iki dəfə artırmağa və bu artımı qeyri-neft hesabına əldə etməyə imkan verəcəkdir. Konsepsiya turizm infrastrukturunun inkişafını, beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmətləri

sahəsinin genişləndirilməsini, bu sahənin rəqabət qabiliyyətinin artmasını və ÜDM-dəki payının artırılmasını təmin edir. Turizmin inkişafı üçün bu sahədə qanunvericilik və standartların təkmilləşdirilməsi, Xəzər dənizinin turizm potensialından tam istifadə olunması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi, bölgələrdə turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılması, müvafiq turizm marşrutları yaradılmaqla təbliğatın gücləndirilməsi planlaşdırılır. Eyni zamanda, müxtəlif turizm növlərinin təbliği nəzərdə tutulur.

3.2. Post-neft mərhələsində idxal və ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritetləri

Neft sektoru, COVID-19 pandemiyası və neft qiymətlərinin bir il əvvələ nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması fonunda dövlət büdcəsi gəlirlərinin və Azərbaycanın ticarət profisitinin formalaşmasında aparıcı rol oynamağa davam edir. 2020-ci ilin birinci yarısının sonunda ixrac strukturunda ixracatın əsas hissəsi neft və qaz sektorunun məhsullarına düşdü. Eyni zamanda, Azərbaycanın ümumi ixracının 69,47% -i neftin payına düşdü.

Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına görə, 2020-ci ilin birinci yarısında Azərbaycandan elan olunan neft ixracatı 5 milyard 339 milyon 488,25 min dollara 15,343 milyon 452,45 ton təşkil edib. 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə elan edilmiş ixracın həcmi fiziki baxımdan 3,1% azaldı, dəyər ifadəsində azalma isə 30,4% təşkil etdi. Bu rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, koronavirus pandemiyası və ilin birinci yarısında neft qiymətlərinin kəskin enməsi Azərbaycanın neft ixracından əldə etdiyi gəlirlərə güclü təsir göstərmişdir.

İnterfaks-Azərbaycan agentliyi Azərbaycan neft ixracatının coğrafiyasını izləməyə davam edir, çünki faiz yalnız ölkənin neft ixracının ümumi həcmi və əldə olunan gəlir deyil, həm də hansı ölkələr Azərbaycandan neft alıcısıdır.

Rəsmi mənbələrdən əldə edilən 2020-ci ilin birinci yarısı üçün məlumatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan “qara qızıl” Avropa və Asiya ölkələrinə ixrac edilmişdir. Azərbaycan neftinin alıcıları siyahısına aşağıdakılar daxildir: Rusiya,

Ukrayna, Almaniya, Avstriya, Çex Respublikası, Çin, Fransa, Hindistan, Xorvatiya, İspaniya, İsrail, İtaliya, Portuqaliya, Türkiyə, Vyetnam, Yunanıstan.

Eyni zamanda, 2.440 milyon 415.56 min dollara neft almış Azərbaycandan neft idxalına görə İtaliya lider olaraq qalır. Ümumiyyətlə, 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycanın neft ixracatının 38,8% -i İtaliyanın payına düşür.

Bu ilin birinci yarısında İtaliyaya əlavə olaraq, Azərbaycan neftinin ilk 3 aparıcı idxalçısına Çin və Xorvatiya da daxil idi. Üstəlik Xorvatiya Azərbaycandan neft idxalını keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,3 dəfə artıraraq Yunanıstanı üçüncü mövqedən didərgin saldı.

Çin, COVID-19 səbəbiylə edilən karantin tədbirlərindən sonra öz iqtisadiyyatının tədricən canlanması səbəbiylə, 2020-ci ilin ikinci rübündə, ilk rüblə müqayisədə, Azərbaycandan neft alışı həcmi 10 dəfə artırdı. Azərbaycan neftinin idxal həcmindəki artımı nəzərə alaraq, 2020-ci ilin birinci yarısında Çin Azərbaycan “qara qızıl” ın əsas alıcılarının reytingində şərəfli ikinci yeri tutdu.

Yanvar-iyun aylarında Yunanıstan və Vyetnam Azərbaycandan neft alışlarını təxminən dörd dəfə, Ukrayna isə iki dəfədən çox artdı.

Eyni zamanda, koronavirus pandemiyası səbəbindən neftə tələbatın azalması və hər yerdə tətbiq olunan karantin tədbirləri ilə İsrail yalnız bu ilin ikinci rübündə Azərbaycandan neft idxalında əhəmiyyətli bir azalma göstərdi və bunun birinci yarısı ərzində il - Hindistan, Çex Respublikası və Qərbi Avropa ölkələri. 2020-ci ilin birinci yarısında Azərbaycandan neft tədarükündə ən güclü azalma Almaniya (4 dəfədən çox), İspaniyada (2,4 dəfə) və Fransada (3,1 dəfə) qeydə alınıb.

Bundan əlavə, bu il Azərbaycan neftinin alıcılarının sayı 56,5 milyon dollarlıq neft alan Belarusiya, habelə Malayziya və Danimarka tərəfindən artırıldı. Yəqin ki, üçüncü rübdə Azərbaycan neftinin ixrac coğrafiyası və həcmi ilə bağlı vəziyyət, ölkələr arasında hava uçuşlarının və avtomobil nəqliyyatı aktiv şəkildə bərpa olunduğunu nəzərə alaraq müəyyən dəyişikliklərə məruz qalacaq ki, bu da qaçılmaz olaraq yanacaq tələbin artmasına səbəb olur.

2016-2020-ci illərdə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasına nəzər salaq. Ümumiyyətlə, pandemiya dövrünə baxmayaraq, ölkəmizin dünya ticarət arenasında uğurla irəlilədiyini görə bilərik (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: 2016-2020-ci illər ərzində Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo
2016	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5
2017	24 103,3	8 783,3	15 320,0	6 536,7
2018	30 955,0	11 465,9	19 489,1	8 023,2
2019	33 302,8	13 667,2	19 635,6	5 968,4
2020	24 471,2	10 730,7	13 740,5	3 009,8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2016-cı ildə ümumi dövriyyə 21.966,7 milyon dollar, 2018-ci ildə bu rəqəm 30.923.6 milyon dollar, 2019-cu ildə 33.302.8 milyon dollar olub. 2015-ci il devalvasiyasından sonra 2019-cu ilə qədər ticarət dövriyyəsində artım tendensiyası müşahidə edildi. Bununla birlikdə, 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası səbəbiylə xarici ticarətdə kəskin bir azalma oldu. 2020-ci ildə ticarət dövriyyəsi 24 471,2 olub ki, bu da bir il əvvələ nisbətən 7,3% azdır. 2015-ci ildə idxal 9 216,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu rəqəm 2018-ci ildə 11.465.0 milyon ABŞ dolları, 2019-cu ildə 13.667.2 milyon ABŞ dolları və 2020-ci ildə 10.730.7 milyon ABŞ dolları idi. İllərə nəzər yetirsək ixracatın idxalı üstələdiyini görürük. Statistik hesablamalara görə, 2015-ci ildə ixrac 12 729,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi və 2018-ci ildə bu rəqəm 19 458,6 milyon ABŞ dollarına qədər artmışdır. 2019-cu ildə ixracat 19,635,6 milyon ABŞ dolları, 2020-ci ildə 13,740,5 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2020-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında xarici ticarət dövriyyəsi 19 milyard 894,2 milyon dollar, o cümlədən ixrac - 11 126,8 milyon dollar, idxal - 8 767,4 milyon dollar təşkil edib. Nəticədə ticarət profisiti 2 milyard 359,4 milyon dollar təşkil etmişdir.

Aşağıda göstərilən cədvəl 2-də əsas ticarət ölkələrini və onların paylarını təhlil edir. Ölkəyə və dünyaya yayılan COVID-19 (koronavirus) pandemiyası xarici ticarətlə yanaşı bütün sahələri də təsir altına aldı. 2020-ci ilin eyni dövründə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 24 471,2 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu nəticə 2019-cu illə müqayisədə 0,7% azdır. 2019 və 2020-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi baxımından ilk üçlükdə İtaliya, Türkiyə və Rusiya yer alır.

Cədvəl 2: 2019-2020-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsində əsas ölkələrin yeri

Ölkələrin adı	2019	Ölkələrin adı	2020
	Ümumi dövriyyəyə nisbətən %-lə		Ümumi dövriyyəyə nisbətən %-lə
Cəmi	100 (33 302 818.24 min ABŞ dolları)	Cəmi	100 (24 471 287.85 min ABŞ dolları)
İtaliya	18,14	İtaliya	18,67
Türkiyə	13,54	Türkiyə	17,00
Rusiya	9,07	Rusiya	10,92
Çin	6,56	Çin	7,55
Almaniya	4,93	Almaniya	3,34
İsveçrə	4,21	Ukrayna	3,15
İsrail	4,13	ABŞ	2,70
Hindistan	3,28	Hindistan	2,38
Ukrayna	2,43	Fransa	2,28
ABŞ	2,38	Yunanıstan	2,19
Fransa	2,36	Gürcüstan	2,19
İspaniya	2,32	Xorvatiya	1,93
Böyük Britaniya	2,12	İsrail	1,90
Çexiya	2,11	Böyük Britaniya	1,86
Gürcüstan	1,98	İspaniya	1,75
Digər ölkələr	20,54	Digər ölkələr	20,19

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ildə ölkəmizə idxal olunan məhsulların ümumi dəyərinin 16,76% -i Rusiyaya, 12,05% -i Türkiyəyə, 10,48% -i Çinə, 8,95% -i İsveçrəyə, 5,62% -i ABŞ-a, 5,20% -i Almaniya, 3,42% -i Ukraynaya, 3,32% -i, İrana 2,91% -i İtaliyaya, 2,71% -i Avstraliyaya, 2,16% -i Fransaya, 1,83% -i İngiltərəyə, 1,70% -i Yaponiyaya, 1,62% -i isə digər ölkələrə aiddir. 2020-ci ildə idxalda 2019 ilə müqayisədə azalma olmuşdur. Bunun əsas səbəbi COVID-19 pandemiyasının mənfi nəticələridir. Ümumiyyətlə, 2019-cu ildə böyük ölkələrin idxaldakı payı

13,667,2 milyon ABŞ dolları, 2020-ci ildə isə 10,730,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu nəticələr keçən ildəkindən 0,7% azdır.

Statistik təhlillər göstərir ki, ümumiyyətlə, idxalın coğrafiyasına nəzər yetirsək, yüksək konsentrasiya mövcuddur. 2019-cu ilin təhlil olunan dövründə ölkənin əsas idxalının 71,2% -inin, 2020-ci ildə isə 74,75% -inin 10 ölkənin payına düşdüyünü müşahidə edirik. İdxalın strukturunda ən böyük paya sahib üç ölkə Türkiyə, Çin və Rusiyadır. Birlikdə onların payı 2019-cu ildə 39,29%, 2020-ci ildə isə 46,04% təşkil edib. ABŞ, Ukrayna, Almaniya, İran, Kanada, İtaliya və Avstraliya daxil olmaqla qalan 7 ölkə 2019-cu ildə bütün idxalın 34,29% -ni, 2020-ci ildə isə 28,71% -ni təşkil etmişdir.

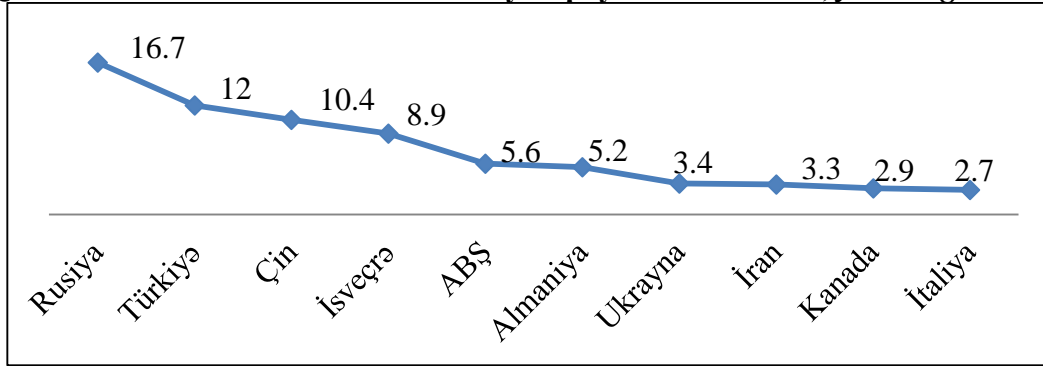
Cədvəl 3: 2019-2020-ci illərdə idxalda əsas ölkələr

2019		2020	
Ölkələr	Ümumi idxala nisbətən %-lə	Ölkələr	Ümumi idxala nisbətən %-lə
Rusiya	16,76	Rusiya	18,29
Türkiyə	12,05	Türkiyə	14,57
Çin	10,48	Çin	13,18
İsveçrə	8,95	ABŞ	5,93
ABŞ	5,62	Almaniya	5,44
Almaniya	5,20	Fransa	4,18
Ukrayna	3,42	Ukrayna	3,90
İran İslam Respublikası	3,32	İtaliya	3,69
Kanada	2,91	İran İslam Respublikası	2,80
İtaliya	2,71	Böyük Britaniya	2,77
Avstraliya	2,16	Yaponiya	1,82
Fransa	1,83	Koreya Respublikası	1,66
Böyük Britaniya	1,70	Belarus	1,38
Yaponiya	1,62	Hindistan	1,17
Belarus	1,51	Qazaxıstan	1,08
Digər ölkələr	19,77	Digər ölkələr	18,14

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumiyyətlə, 10 ölkə ilə əlaqəli idxalın əsas hissələrinin dinamikası aşağıdakı qrafiklə təmsil oluna bilər.

Qrafik 4: 2020-ci illərdə idxalda ən böyük paya malik 10 ölkə, yekuna görə %-lə

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan bəri hər il dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr qurur, dünya ticarət və iqtisadi məkanına daha da nüfuz edir və mövqelərini möhkəmləndirir. Cəlbedici investisiya mühitinin yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün şəraitin yaradılması, böyüməkdə olan iqtisadiyyat və əlverişli coğrafi mövqe də respublikanın qonşu ölkələrlə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına kömək etmişdir. Geniş miqyaslı və çoxşaxəli əməkdaşlıq istəyi, balanslı, hərtərəfli inkişaf etmiş bir iqtisadiyyatın inkişafı, iqtisadiyyatın açıqlığı - bu prinsiplər əsasında Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyası son illərdə qurulub. Şübhəsiz ki, Azərbaycan ildən-ilə qonşu qonşusu, yəni Türkiyə ilə ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq qurur.

Azərbaycanın Türkiyə ilə əməkdaşlığı dərin tarixi köklərə malikdir. Eyni dil, din, mədəniyyət, oxşar adətlər, ənənələr, zehniyyət ölkələrin yaxınlaşmasına və ixrac-idxal əməliyyatları daxil olmaqla xarici iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə kömək edir. Azərbaycan həm Qafqazda, həm də bütün Xəzər bölgəsində Türkiyə üçün mühüm vasitəçi rolunu oynayır, lakin şübhəsiz ki, hər iki tərəf bu iki ölkə arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsində maraqlıdır.

Tarixən Türkiyə hər zaman beynəlxalq aləmdə Azərbaycan üçün siyasi müttəfiq və dəstək olmuşdur, eyni zamanda müstəqil Azərbaycan dövlətinin ildən-ilə güclənməsi Türkiyənin iqtisadi potensialının artmasına və dünya siyasətindəki rolunun artmasına kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki dövlət arasındakı münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsi beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir.

Türkiyə 9 noyabr 1991-ci ildə suveren Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətdir və bu gün də Azərbaycanın dünya siyasətində strateji tərəfdaşı, Azərbaycana daima hərtərəfli dəstək verən bir dövlət olaraq qalır.

Azərbaycan həm Cənubi Qafqazda, həm də türk dil məkanının bütün zonasında Türkiyənin əsas tərəfdaşdır. Dövlət səviyyəsində Dostluq və Tərəfdaşlıq Müqaviləsi (1995) və Strateji Əməkdaşlıq Bəyannaməsi (1997) daxil olmaqla, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında bir çox fərqli müqavilələr imzalanmışdır. Bu gün Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələrin hüquqi əsasını iqtisadi tərəfdaşlığın genişləndirilməsinə yönəlmiş 40-dan çox sənəd təşkil edir ki, bunların da əsasları “İqtisadi və texniki əməkdaşlığın inkişafına dair Saziş” (1992), “Müqavilə investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında “(1994) və” İkiqat vergitutmanın qarşısının alınması müqaviləsi” (1994) (Гахраманов В.А. 2004).

3 may 1992-ci ildə Türkiyə hökumət nümayəndə heyətinin Bakıya rəsmi səfəri zamanı Türkiyə ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər quruldu. Xarici neft şirkətləri konsorsiumunda, 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi”, “Türk Petroləri” şirkəti, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığın inkişafının real təzahürü idi. Azərbaycan neft və qaz sektoru ilə əlaqəli bütün beş beynəlxalq konsorsiumun hamısı Türkiyə kapitalının payına malikdir: Bakı - Tbilisi - Ceyhan (neft kəməri) layihəsində - 6,53%; Azəri - Çıraq - Günəşli layihəsində (Xəzər şelfində üç neft yatağının işlənməsi) - 6,75%; Şahdəniz layihəsində (qaz hasilatı) - 19%; neft istehsalı layihələrində “Kürdaşi” və “Araz - Alov - Şerq” - müvafiq olaraq 5 və 10%.

29 oktyabr 1999-cu ildə Ankarada Xəzərin enerji mənbələrinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu boyunca beynəlxalq bazarlara nəqlini tənzimləyən bir bəyannamə; 18 Noyabr 1999-cu ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşasına dair bir bəyannamə imzalandı. İstanbulda imzalanıb.

25 may 2005-ci il tarixində Gürcüstan, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan və ABŞ-ın rəsmi nümayəndələri Bakıda Qars (Türkiyə) - Axalkalaki (Gürcüstan) - Tbilisi-Bakı dəmir yolunun inşasına dair müqavilə imzaladılar.

13 İyul 2006-cı il tarixində, Türk Aralıq dənizi sahilindəki Ceyhan terminalında, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəməri başlandı və bununla da iki ölkənin iştirak etdiyi beynəlxalq bir qitələrarası layihə həyata keçirildi. Bu boru kəmərinin ümumi uzunluğu 1769 km (Azərbaycan hissəsi - 443 km, Gürcüstan hissəsi - 250 km, Türkiyə hissəsi - 1076 km), illik ötürmə qabiliyyəti 50 milyon tondur.

2007-ci ilin yanvarında Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verildi. Boru kəmərinin Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçən hissəsinin 690 km-i Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (SKT), Türkiyənin BOTAŞ şirkətinin Gürcüstan və Türkiyə sərhədindəki SKT ilə əlaqəli boru kəmərinin bir hissəsi, 280 km məsafəni qət edərək, Ərzuruma çatır.

2010-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Türkiyənin BOTAŞ şirkəti arasında imzalanan müqavilə artıq Azərbaycan qazının Türkiyəyə və digər Avropa ölkələrinə satılmasını həyata keçirir.

TANAP qaz kəmərinin inşasına dair Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası müqavilə 25 iyun 2012-ci ildə İstanbulda imzalanmışdır. TANAP qaz kəməri mövcud Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinə paralel çəkiləcəkdir. Layihə dəyəri 10-11 milyard dollar olaraq qiymətləndirilir. TANAP layihəsində% 30 Türk BOTAŞ,% 58 - SOCAR və% 12 - İngilis BP-yə məxsusdur, bu şirkətlər arasında 13 Mart 2015-ci il tarixində tərəfdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır. Azərbaycan hissəsinin inşası 2014-cü ildən bəri davam edir və TANAP-ın Türkiyə ərazisindəki inşasına 17 mart 2015-ci ildə başlanılmışdır.

Xəzər dənizinin şelfində, ilk növbədə 1,2 trilyon kubmetrdən çox ehtiyata malik Şahdənizdəki yeni yataqların işlənməsi, Azərbaycanın bu yanacağın istehsalını sürətlə artırmasına imkan verdi. Lakin əslində Şahdəniz yatağında qaz hasilatı azalıb və ikinci mərhələnin istismara verilməsi 2014-2016-cı ildən 2017-ci ilə qədər təxirə salınıb. Azərbaycanın artıq qazı az miqdarda Türkiyə və Gürcüstana satılır, bəzi həcmələri də Rusiya alır. Azərbaycan qazının Avropa bazarına çatdırılması üçün TANAP - Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri (TAP) - Türk-Yunan sərhədindən Yunanıstan, Albaniya və Adriatik yolu ilə İtaliyaya qədər

uzadılması planlaşdırılır. 10 milyard kubmetrə qədər illik tədarükün əldə edilməsi. Bu layihələr Azərbaycan və Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

2010-cu ildə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Müqaviləsi” nə uyğun olaraq ən yüksək səviyyədə Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı. Strateji Əməkdaşlıq Şurası iki ölkə arasındakı mövcud ikitərəfli münasibətlərin daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə yaradıldı. Şura siyasi, iqtisadi, hərbi, enerji, mədəni, elmi və humanitar sahələrdə, ticarət, nəqliyyat sahələrində əlaqələr strategiyasını müəyyənləşdirir və bu sahələrdə birgə layihələrin həyata keçirilməsinə də töhfə verəcəkdir.

Azərbaycan və Türkiyə xarici ticarət dövriyyəsinin sürətini ildən-ilə artırır, xüsusən də Türkiyə bir neçə ildir ki, idxalına görə Azərbaycanın ilk üç ticarət tərəfdaşdır.

2009-2016-cı illərdə Türkiyənin Azərbaycana ixracatı təxminən 70%, idxal 5 dəfə artmışdır. Buna baxmayaraq, Türkiyə Azərbaycanla ticarətdə sabit bir müsbət saldoya malikdir - ixracatı idxalı 2,5-3 dəfə üstələyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Türkiyəyə ixracatının 80% -i mineral yanacaqlar (neft və neft məhsulları, qaz), 5-10% -i plastik və onlardan hazırlanan məhsullar, 7-9%-i alüminium və ondan olan məhsullardır.

Azərbaycan Türkiyədən müxtəlif növ maşın və mexanizmlər (30-35%), qara metal məhsulları (13-17%), plastik məmulatlar (7-9%), avtomobillər və avtomobil hissələri (4-6%) idxal edir. Ümumi payda idxal tekstil, geyim, qida məhsulları, kənd təsərrüfatı xammalının payına düşür. Son illərdə ixracatda əsas artım xammal, nəqliyyat vasitələri, elektrik avadanlıqları, materiallar və komponentlər olub ki, bu da sənaye istehsalındakı artımla əlaqədardır (Гахраманов В.А. 2004).

Şübhəsiz ki, son illərdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi intensiv xarakter almışdır, xüsusən 1995 - 2016-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatına 199 milyard ABŞ dollarından çox investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 33,9% -i neftə yönəldilmişdir. 2009-cu ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyalar üstünlük təşkil edir və artım meyli

mövcud idi. Bununla birlikdə sonrakı dövrdə daxili investisiyaların həcmi kəskin şəkildə artdı, xüsusən daxili investisiyaların həcmi 2009-cu ildə 7,5 milyard dollar, 2014-cü ildə 16,2 milyard dollar, xarici investisiyaların həcmi isə 5,5 milyarddan 11,7-yə yüksəldi milyard ABŞ dolları.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların 102.4 milyard ABŞ dolları və ya% 48.9 xarici investisiyaların payına düşür.

Xarici investisiyalar sahəsində Türkiyə Azərbaycanın əsas tərəfdaşlarından biridir, xüsusən 2016-cı ildə Türk inşaat şirkətləri Azərbaycanda ümumi dəyəri 7,5 milyard ABŞ dolları olan 321 layihə həyata keçirmişdir, Türkiyənin Azərbaycana yatırımları 7 ABŞ dollarıdır milyard, Türkiyədəki Azərbaycan birbaşa investisiyaları - 4 milyard ABŞ dolları.

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün Çindən Avropaya mallar üçün perspektivli bir tranzit yolu inşası başa çatmaq üzrə olan Bakı-Tbilisi-Qars (Türkiyə) dəmir yolu ola bilər. İlk mərhələdə bu rəqəm 6,5 milyon ton yük səviyyəsində olacaq. Çin - Qazaxıstan - Azərbaycan - Gürcüstan - Türkiyə marşrutu ilə Aktau və Bakı limanlarının imkanlarından istifadə edərək Xəzər dənizi və daha sonra Gürcüstan ərazisindən Qarsa dəmir yolu konteyner xidmətinin təşkili üçün danışıqlar aparılır.

Layihə çərçivəsində Hong Kongdan Frankfurta Çin, Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyədən Almaniyaya keçən ikinci, Rusiya, Ukrayna və Polşa ərazilərindən keçən ikinci tranzit xəttinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Türkiyənin həm iqtisadi baxımdan, həm də qlobal iqtisadi mühitə inteqrasiya baxımından Azərbaycan üçün nümunə olduğu qənaətinə gəlmək olar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə oldu və ölkəmizlə dostluq əlaqələri inkişaf etdirməyə başladı. O andan etibarən Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrində yeni bir ümidverici dövr başladı. Bu mərhələ daha yaxından institusional iqtisadi əlaqələr, böyük türk şirkətlərini cəlb etmək və Azərbaycan şirkətlərinin Türkiyə bazarına girişini asanlaşdırmaqla xarakterizə olunur.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri hazırda hər iki ölkə üçün strateji əhəmiyyətə malik olan maddi əməkdaşlıq sahələrinə əsaslanır. Kiçikliyinə, o qədər suveren inkişaf təcrübəsinə baxmayaraq, Azərbaycan hazırda Cənubi Qafqazdakı iqtisadi sahədəki əsas oyunçulardan biridir, beynəlxalq aləmdə və İslam dünyasında Türkiyə üçün mühüm diplomatik tərəfdaşdır.

Son iyirmi ildə Azərbaycanın Türkiyə ilə xarici iqtisadi əməkdaşlığının nəticələri, hər iki ölkənin əsas makroiqtisadi göstəriciləri, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində bağlanan müqavilələr əlaqələrin inkişafında müsbət dinamika nümayiş etdirir.

Önümüzdəki illərdə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında xarici iqtisadi əlaqələr aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etməlidir: xarici ticarət dövriyyəsinin həcmnin artırılması; nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsinə, yük dövriyyəsi həcmnin artmasına kömək edəcək nəqliyyat sisteminin inkişafı; xarici ticarəti tənzimləyən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; iki ölkə arasında çevik bir gömrük və tarif siyasətinin həyata keçirilməsi; ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin daha da liberallaşdırılması; daha da Türkiyəyə ixracı üçün Azərbaycan məhsullarının keyfiyyətinin artırılması; turizm sahəsində əməkdaşlığın inkişafı.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsi və inkişafı şübhəsizdir. Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi imkanları inkişaf etdikcə, ölkələr arasındakı münasibətlərin keyfiyyəti də dəyişəcəkdir. Siyasi, enerji, ticarət-iqtisadi, nəqliyyat və digər sahələrdə qarşılıqlı əlaqə ildən-ilə artacaq və güclənəcəkdir.

3.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin və təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Bununla birlikdə, xarici ticarətin səmərəliliyində davam edən aşağı enmə tendensiyası, əsasən istifadə olunan alətlərin dar çeşidi və xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin institusional infrastrukturunun inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Sabit iqtisadi inkişaf üçün ölkənin dünya iqtisadiyyatına təsirli inteqrasiyasının təmin edilməsinin vacibliyi bu və digər həll olunmamış elmi problemlərin daha da öyrənilməsinə və nəzəri cəhətdən dərk olunmasına ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirdi, bu işin mövzusunun seçilməsini, hədəflərinin formalaşdırılmasını müəyyənləşdirdi. Hədəfə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qoyuldu və həll edildi:

- Xarici ticarət sahəsinin inkişaf tendensiyalarının milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin dinamikasına təsirinin təhlili;
- Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin ölkənin iqtisadi inkişafındakı rolunun açıqlanması;
- Tətbiqetmə təcrübəsinin təhlili və xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin bəzi alətlərinin çatışmazlıqlarının müəyyənləşdirilməsi, bu istiqamətdə inkişaf istiqamətləri əsasında müəyyənləşdirilməsi;
- Milli ixracın dövlət stimullaşdırılması mexanizminin potensialının və səmərəliliyinin artırılması;
- Sənayenin yüksək texnoloji sektoru ilə əlaqəli müasir beynəlmilləşmə proseslərinə adekvat gömrük tarifinin formalaşdırılması; milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsasında xarici ticarət sahəsində dövlət tənzimləmə mexanizminin institusional və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Dövlətin xarici ticarət siyasəti sahəsindəki iqtisadi nəzəriyyənin əsas istiqamətlərinin əsas nəzəri müddəaları, xarici ticarətdə mütləq və müqayisəli üstünlüklər haqqında dünya iqtisadiyyatı nəzəriyyələri, iqtisadi nəzəriyyələr ilə təmsil olunur. Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üçün müddəalar (Дюмулен И. И. 2008):

1. Dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiyasının səmərəliliyinin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi, sənayenin əsas qruplarında investisiya və innovasiya fəaliyyətinin artırılması mexanizminin yaradılmasına kömək edən iqtisadi siyasət tədbirlərinin inkişafının vacibliyini müəyyənləşdirir, istehsal fondlarının pisləşməsi və texnoloji bazanın geriliyi ilə bağlı problemlərinin fərdiliyini nəzərə alınması

2. Xarici bazarda artan rəqabət yerli müəssisələrin ixrac fəaliyyətini çətinləşdirir ki, bu da ixracat üçün fəal dövlət dəstəyi tələb edir, maliyyə də daxil olmaqla təşkilati mexanizminin effektivliyi ixraca əsaslanan dövlət maliyyə dəstəyinin institusional və təşkilati strukturunun islah edilməsindən asılıdır bu sahədə fəaliyyət göstərən maliyyə qurumlarına əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik təmin edilməsi və bu sahədə özəl şirkətlərin cəlb edilməsi barədə.

3. İxracatçıları ilə qarşı tərəfləri arasında işgüzar əlaqələrin qurulması və inkişafının təmin edilməsi, ixtisaslaşmış dövlət orqanlarının yaradılması və bu sahədəki müvafiq funksiyaların aralarında dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirilməsi əsasında milli ixracatı dəstəkləmək üçün institusional və təşkilati strukturun inkişaf etdirilməsini tələb edir.

4. Sənayələrinin və xüsusən də onun yüksək texnoloji sektorunun qorunub saxlanılması və daha da inkişaf etdirilməsi mənafeyinə tabe olan idxal tənzimləməsi, gömrük tarifinin artması və lokalizasiyası üstünlüklərindən səmərəli istifadəyə və eyni zamanda fərqlənməyə əsaslanmalıdır.

5. Gömrük və tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin effektivliyi, səviyyəsi çox dərəcədə risk menecmenti sisteminin tətbiqi potensialından və effektivliyindən asılı olan gömrük inzibatçılığının keyfiyyəti ilə əlaqələndirilir.

Dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair ən vacib elementləri bunlardır (Дюмулен И. И. 2008):

1. İqtisadiyyatın struktur yenidən qurulmasının investisiya və innovasiya mexanizminin mərkəzləşdirilmiş şəkildə daxil edilməsinin metodoloji müddəaları, əsas ixrac sənayələrinə dövlət rıçaqlarının fərdi kompleksinin tətbiq edilməsini özündə cəmləşdirən bu beynəlxalq rəqabət qabiliyyətlərini artırmağa imkan verir.

2. Sənaye məhsullarının ixracına dövlət maliyyə dəstəyinin institusional və təşkilati strukturunda islahatların aparılmasının zəruriliyi əsaslandırılır ki, bu da dövlət qurumları və qurumları arasında bu sahədə mövcud səlahiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsindən fərqlənir.

3. İxracat üçün dövlət təşkilati və məlumat və konsaltinq dəstəyinin institusional və təşkilati forması, müvafiq ərazilərdə səlahiyyətli, federal nazirliyin yurisdiksiyasında, səlahiyyətli ixtisaslaşmış dövlət orqanlarının (federal qurumların) yaradılması əsasında təklif olunur.

4. Yüksək texnoloji sənaye sahələri ilə əlaqəli gömrük tarifinin qurulması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri mexanizmlərin istifadəsini əhatə edən əsaslandırılmışdır: tariflərin artırılması və məhsullarına gömrük rüsumlarının lokalizasiyası prinsiplərinin birləşməsi; maşınların və avadanlıqların gömrük rüsumları dərəcələrinin, istehsal oluna bilmə dərəcəsindən və yenilik dərəcəsindən asılı olaraq mövcud səviyyələrin qorunmasına və yeni yüksək texnoloji sahələrin açılmasına kömək edən iki səviyyəli fərqləndirmə.

5. Risk idarəetmə sisteminin potensialının artırılması üçün metodoloji müddəalar işlənib hazırlanmışdır: İdxalatçı tərəfindən qanunlaşdırılmış ixrac bəyannaməsinin və qiymət siyahısının gömrük orqanına məcburi təqdim edilməsi; ÜTT-yə üzv ölkələrdən ixrac olunan malların qiymətləri barədə məlumat almaq; xarici ticarət sahəsindəki şirkətlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli bir rəqabət mühiti yaradacaq malların axını haqqında daimi monitorinq və məlumatların kompleks təhlili.

Xarici ticarət fəaliyyətlərindən vergi və vergi daxilolmalarının xarici ticarətin dövlət tənzimləməsinin keyfiyyətindən asılılığı, tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi sahəsində müvafiq qaydaların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Xarici ticarət fəaliyyətindən büdcəsinə vergi və vergi daxilolmalarının həcmindəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq, son illərdə iqtisadi vəziyyətin qeyri-sabitliyinin təsiri nəticəsində əməli tövsiyələr hazırlamaq lazımdır. İqtisadi (maliyyə və büdcə) təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xarici ticarətin tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsidir (Дюмулен И. И. 2008):

1. Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin üç əsas tənzimləmə səviyyəsi (normaların tələbləri və) əsasında həyata keçirildiyini nəzərə alsaq ÜTT qaydaları; Gömrük İttifaqı və CES çərçivəsində beynəlxalq müqavilələr; beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya birliklərində iştirakı çərçivəsində qəbul edilmiş milli qanunvericilik səviyyəsi), xarici ticarət tənzimlənməsinin milli səviyyəsi daha yüksək səviyyələrin tələblərinə və büdcə sferasında dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması ehtiyacına cavab verməlidir.

2. Beynəlxalq normalara uyğun olaraq həyata keçirilən tarif tənzimlənməsi, ümumiyyətlə, VTD-də iştirak edən subyektlərin maliyyə yükünün azaldılmasına, o cümlədən büdcəyə daxil olan gömrük rüsumlarının orta çəkili həcmnin azaldılmasına yönəldilmişdir, bu da bunun zəruriliyi deməkdir bu prosesi düzəltmək və müəyyən bir maliyyə və büdcə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün iqtisadi mexanizmlər inkişaf etdirmək.

3. Gömrük tariflərinin enməsi qaçılmaz olaraq xarici ticarətdən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da xarici ticarət fəaliyyəti subyektlərinə vergi yükünün həcmnin artırılması zərurətinə səbəb olur və bu, ölkənin təhlükəsizliyinə təsir göstərir. Beləliklə, xarici ticarət fəaliyyətinin subyektlərinə vergi yükünün artması həm təsərrüfat subyektlərinin sayında, həm də gömrük sərhədindən daşınan malların həcmində azalmaya səbəb olacaqdır. Nəticə etibarilə, mövcud dövlət vergi siyasəti çərçivəsində VTD-də iştirak edən milli qurumları dəstəkləmək üçün iqtisadi mexanizmlərin inkişafı zəruridir.

4. Xarici ticarət fəaliyyətinə daxili vergilərin tətbiqinə uyğun olaraq, yəni daxili milli qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Gömrük rüsumlarından əlavə, mallar gömrük sərhədindən keçirildikdə ƏDV və aksiz vergisi tutulur. VTD-nin dövlət tənzimlənməsi sahəsindəki göstərilən vəziyyət vergi mexanizminin dəyişdirilməsinə imkan verdiyindən iqtisadi mexanizmlər bir tərəfdən yenilikçi texnologiyalar, yüksək dərəcədə işlənmiş məhsullar sahəsində VTD həyata keçirən qurumları dəstəkləməlidir və digər tərəfdən, aşağı dərəcədə işlənmiş malların, xammalın, eləcə də idxalı dövlətin maraqlandığı olmayan malların ixracına vergi yükünü artırmaq, çünki idxalı milli istehsalçılar üçün güclü rəqabət yarada bilər. .

5. Xarici ticarətin vergiyə cəlb edilməsi sahəsində dövlət vergi siyasətini formalaşdırarkən, qanunverici tərəfindən xarici ticarət fəaliyyətinin xarici subyektlərinə qarşı ayrı-seçkilik göstərilən ÜTT-nin norma və prinsiplərinə riayət etməli olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

6. Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin rezidenti olaraq milli istehsalçının qorunma səviyyəsinin artırılmasına, habelə xarici ticarətdən müəyyən bir büdcə gəlirlərinin təmin olunmasına və formalaşmış meyarlara yönəlmiş vergi qanunvericiliyində dəyişikliklərə ehtiyac var dövlətin maliyyə və büdcə təhlükəsizliyi üçün.

7. ƏDV və aksiz vergilərinə gəldikdə, məqsədi gömrük sərhədində malların yenidən qiymətləndirilməsi prinsipinin gücləndirilməsi zəruridir, bunun məqsədi vergi, ixrac gömrük proseduru altında yerləşdirilmiş mallar nəzərə alınmaqla ödənilməkdən azad etməkdir.

8. Xarici ticarətdən vergi gəlirlərinin idarə olunmasında mürəkkəbliyin artmasına baxmayaraq, iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini artırmağa imkan verən çox səviyyəli vergitutmaya keçin.

9. Yüksək texnoloji məhsulların ixracını həyata keçirən vergi ödəyicilərinə yüksək texnoloji sahələrin inkişafını və bütövlükdə iqtisadiyyatın texnoloji effektivliyini iqtisadi cəhətdən stimullaşdırmaq üçün vergi güzəştləri nəzərdə tutulmalıdır.

10. ÜTT tələblərinin yerinə yetirilməsi səbəbindən enerji qiymətlərindəki artımı kompensasiya etmək üçün bir tədbir olaraq, maddəyə dəyişiklik etmək lazımdır.

11. Xarici ticarətin liberallaşdırılması kontekstində milli istehsalçının dəstəklənməsinə yönəlmiş “vergi manevri” çərçivəsində vergi sisteminin bütün səviyyələrində vergi sisteminin optimallaşdırılması.

12. Vətəndaşın və ya bu ölkədə qeydiyyatdan keçmiş bir şirkətin aldığı bütün gəlirlərin ərazi əsasına görə maliyyə və büdcə təhlükəsizliyini və maliyyə müstəqilliyini təmin etmək üçün müəssisə və təşkilatların optimallaşdırılmış kompleks vergi sistemi inkişaf etdirilməlidir.

13. Vergi ödəmə öhdəliyinə əlavə olaraq vergi ödəyicisinin güzəştli dərəcələrlə sosial, məhkəmə və iqtisadi infrastrukturunu, informasiya sistemləri, ticarət otaqlarının xidmətləri və digər ölkələrdəki ticarət nümayəndələri. Bu mexanizmlər vergi sisteminin rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəldilmişdir.

Beləliklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin yuxarıda göstərilən inkişaf istiqamətlərinə əsasən, davam edən beynəlxalq inteqrasiya və xarici ticarətin davam edən liberallaşdırılması zamanı ölkə mənafeələrinin təmin edilməsinin, əsasən vergi tənzimlənməsi tədbirlərinə təsir göstərdiyini görmək olar. Bununla birlikdə, sisteməlik islahatları nəzərə alınaraq xarici ticarətin genişlənməsinin müsbət nəticələrini əldə etməyə imkan verən korporativ, valyuta və bank qanunvericiliyi xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin “maraqları” zonasına düşür.

Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sahəsində vergi siyasətini formalaşdırarkən, müəyyən bir iqtisadi (maliyyə və büdcə) təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə nəzərə almayan qeyri-sisteməlik bir yanaşmadan qaçınmaq lazımdır. Beləliklə, malların gömrük sərhədindən keçməsi zamanı, dolayısı vergilər daxil olan gömrük ödənişlərinin hesablanması, nəzarəti və toplanması funksiyaları, bu mərhələdə səlahiyyət vermiş Gömrük Xidməti tərəfindən həyata keçirilir..

Gələcəkdə xarici ticarət subyektlərinin vergisi tərəfindən bu və ya digər dərəcədə idarə olunur. Malların gömrük sərhədindən keçməsi zamanı vergi hesablama, nəzarət və vergi yığıma səlahiyyətinin Maliyyə Nazirliyinə verilməsi məsələsinin həll olunmasına baxmayaraq, bu tədbir bəyannaməçilərin tabe qurumlarla əlaqəsi məsələsini həll etmədi.

Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin vacibliyi ilə əlaqədar olaraq və bu cür tənzimlənmənin əsas məqsədinin maliyyə yönümlüyü deyil, xarici ticarətin quruluşu və məzmunununun iqtisadi tənzimlənməsi olaraq qaldığını nəzərə alsaq, tamamlanması üçün vahid bir dövlət orqanı formalaşdırmaq lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Əhatəli təhlil Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici iqtisadi əlaqələrinin səviyyəsinin ölçülməsini mümkün edib. Ötən dövr ərzində xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı istiqamətində görülən işlər pozitiv qiymətləndirilib.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində baş verən qlobal dəyişikliklər: beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, qloballaşmanın sürətlənməsi, informasiya texnologiyalarının ön mövqeyə çıxması və s. xarici iqtisadi əlaqələri hər bir ölkə üçün zəruri şərtə çevirmişdir. Dünya təsərrüfat sistemi inkişaf etdikcə beynəlxalq iqtisadi əlaqələr də genişlənməyə başlamış, beynəlxalq bazarlar yaranmış, xarici iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf etmişdir. Yeni iqtisadi şəraitdə Azərbaycan dünya təsərrüfat sisteminə daha sıx inteqrasiya olunmalı, xarici iqtisadi əlaqələrini, genişləndirməli, təkmilləşdirməli və səmərəliliyini yüksəltməlidir. Xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə nəticələr və təkliflər verilə bilər:

1. Hal-hazırda iqtisadi inkişafın ən vacib tendensiyaları, əsasən bir-biri ilə əlaqəli milli iqtisadiyyatlar toplusu olaraq, dünya iqtisadiyyatı ilə getdikcə daha geniş qarşılıqlı əlaqəsi ilə formalaşır. Dünya iqtisadiyyatında iştirakın miqyası ölkənin xarici iqtisadi sahəsinin həcmindən asılıdır. Sonuncunun genişlənməsi ilə dünya iqtisadi proseslərinin ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri artır.

2. Xarici iqtisadi sahə iqtisadi sistemin bir elementi olaraq, öz fəaliyyətləri ilə milli iqtisadiyyatı xarici iqtisadi mühitlə əlaqələndirən müəssisələrin sektorunun bir hissəsidir və aşağıdakıları əhatə edir:

1) istehsal sektorunun xarici bazara yönəlmiş hissəsi;

2) ölkəyə xaricdən gələn resursları istehlak edən dövriyyə sahəsinin bir hissəsi.

Ticarət subyektləri xarici bazarlarda tərəf-müqabilləri ilə ixrac-idxal əməliyyatları bağlayaraq qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər.

3. Xarici iqtisadi sahənin əhəmiyyətini iki suala cavab verməklə müəyyən etmək olar: çoxalma prosesində hansı yeri tutur və ölkənin inkişafında hansı rol oynayır.

4. Xarici iqtisadi sahənin təkrar istehsal prosesindəki yeri ölkənin dünya iqtisadi münasibətlərinə cəlb olunma dərəcəsi asılıdır və müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilə bilər. Birincisi, iqtisadiyyatın xarici bazarlardan aldığı əlavə: iqtisadi mənbələrdən istifadə etməklə istehsal imkanlarının genişləndirilməsi. İkincisi, digər ölkələrlə birlikdə hazırlanan və ya onlardan satın alınan yeni texnologiyaların istifadəsi iqtisadi səmərəliliyi artırır. Üçüncüsü, xarici maliyyələşdirmə (ixracatdan xarici valyuta gəlirləri, xarici investisiyalar, yerli firmaların beynəlxalq sənaye kooperasiyasında iştirakı) iqtisadi artım mənbəyidir, çünki inflyasiyaya səbəb olmadan ixrac mallarının istehsalındakı artım sayəsində pul bazası artır. Dördüncüsü, yüksək səviyyədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə pul təklifinin böyüməsi, gələcək iqtisadi artım üçün zəruri şərtidir.

5. Xarici iqtisadi sahənin ilkin qurulması və formalaşması dövründə xarici iqtisadi əlaqələrin effektivliyi əvvəlcə daxili iqtisadi amillərdən asılıdır. Orta və uzun müddətli iqtisadi şərtlər dəyişməz olduğu halda, xarici faktorun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin xarakteri xarici ticarətin səmərəliliyindən asılıdır və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artması və ya azalması ilə özünü göstərir. Rəqabət qabiliyyətindəki dəyişikliklərin istiqaməti əsasən xarici ticarətin səmərəliliyinin dinamikası ilə - ixracın və idxalın əmtəə strukturlarında dərin və yüksək dərəcədə emal və xammal ilə hazır məhsulların payı ilə müəyyən edilir.

6. Xammalın ixracatdan asılılığının gücləndirilməsi sənayedəki texnoloji yenilik səviyyəsinin aşağı salınması və xarici ticarətin daha da sərbəstləşdirilməsi amili - xarici şirkətlərin daxili bazarda son istehlak və investisiya mallarının mövqelərinin möhkəmləndirilməsi.

7. Mənfi tendensiyaların dəyişməsində son dərəcə əhəmiyyətli bir rol, xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılmasında dövlətin aktiv mövqeyinə aiddir, əsas istiqamətləri ixracının genişləndirilməsi və məhsulların payının artmasıdır. İçərisindəki istehsal sahələrinin yanında idxal tərəfi ilə rəqabəti artırarkən inkişaflarının qorunması və stimullaşdırılması.

8. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının səmərəliliyini artırmaq üçün ixracatının genişləndirilməsi və şaxələndirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsasında yerli sənaye istehsalının intensiv inkişafını təmin edən bir sıra iqtisadi siyasət tədbirləri hazırlamaq və həyata keçirmək lazımdır.

9. İxracat potensialının artması və istehsal sənayesi üçün rəqabətli ixrac bazasının formalaşması, ilk növbədə, ixrac yönümlü istehsal sənayesində texnologiyanın inkişaf səviyyəsini artırmaq üçün təsirli bir təkrar istehsal strukturunun dövlət tərəfindən stimullaşdırılması və əhəmiyyətli xərclər əsasında əldə edilir. Dünya xammal bazarında əlverişli şərait dövründə, sənaye və ixracın struktur yenidən qurulması üçün investisiya və innovasiya mexanizminin mərkəzləşdirilmiş şəkildə daxil edilməsi müxtəlif inzibati və qanuni vasitələrin, pul və maliyyə siyasəti metodlarının istifadəsi ilə təmin edilir.

10. İxracat potensialının tətbiqi və artırılması, istehsal sənayesinin müasir ixrac bazasının formalaşdırılması üçün təsirli bir vasitə, ilk növbədə payı artırmaqla ixracın genişləndirilməsinə və şaxələndirilməsinə kömək edən sənaye məhsullarının ixracına dövlət dəstəyidir. Bu hədəflərə uğurla nail olmaq ixracın təşviqi səmərəliliyinin yüksəldilməsindən asılıdır ki, bu da müasir beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla istehsal olunmuş məhsulların ixracına institusional və təşkilati strukturun və dövlət dəstəyi tədbirlərinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

11. İqtisadiyyatının beynəlmilləşmə dərəcəsinin artması nəticəsində idxalın artması həm ciddi nəticələrə səbəb ola bilər, həm də istehsal sahələrinin inkişafında hədəflərin uyğunluğu və effektivliyindən asılı olan müsbət rol oynaya bilər.

12. Gömrük və tarif siyasəti ölkədə yüksək texnoloji sahələrin inkişafı və dünya bazarında bu sahələrin məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün vacib bir vasitədir və aşağıdakı hədəflərin təmin edilməsinə yönəldilməlidir:

1) bilik tutumlu sənaye sektorunun proteksionizmi, bir tərəfdən yerli müəssisələri əlverişsiz xarici rəqabətdən kifayət qədər qoruyur, digər tərəfdən məhsullarının texniki və texnoloji xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir;

2) yeni elm tutumlu istehsalatların açılmasını stimullaşdırmaq: daxili müəssisələrdə onlardan hazır məhsul istehsalı üçün ölkəyə xammal və yarı bitmiş məhsulların (hissələr, komponentlər və aksesuarlar) idxalını stimullaşdırmaq.

Müdafiəni təmin etmək və yüksək texnoloji sahələrin inkişafını stimullaşdırmaq məsləhətdir:

1) istehsalı qurulmuş və ya gələcəkdə planlaşdırılan hazır məhsullar üçün idxal gömrük vergisi dərəcələrinin sıfır səviyyəsini ləğv edərək ən azı 5% -ə qaldırmaq;

2) idxal məqsədindən asılı olaraq həm idxal olunan komponentlər, xammal və texnoloji avadanlıqlarda, həm də oxşar malların öz istehsalının mövcudluğuna görə vergi səviyyəsinin fərqləndirilməsini tətbiq etmək.

13. Gömrük rüsumlarının toplanmasının tamlığı və dolayısı ilə gömrük və tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin effektivliyi, gömrük orqanlarının yanlış bəyanat və gömrük dəyərinin azaldılmasına qarşı apardığı mübarizənin effektivliyindən asılıdır. Gömrük administrasiyasının keyfiyyətini artırmadan xarici ticarət sahəsində istehsal sənayesinin ilkin əlaqələri üçün əlverişli bir rəqabət mühiti yaratmaq çox çətin olacaq. Gömrük inzibatçılığının əsas elementi olan risk idarəetmə sisteminin məlumat və əməliyyat-axtarış komponentinin formalaşdırılması istiqamətində təkmilləşdirilməsi gömrük sahəsində vəzifələrin icrasını təmin edəcəkdir.

14. Dissertasiya tədqiqatında hazırlanmış elmi təkliflərin praktik olaraq tətbiqi xarici ticarət sahəsinin dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyini artıracaqdır.

Bu sahədə vergi və gömrük ödənişlərinin idarə edilməsinin optimallaşdırılması şərti ilə bu tədbirlər büdcənin və bütövlükdə maliyyə sisteminin sabitliyini təmin etmək məqsədilə xarici ticarətin milli tənzimlənməsinin gücləndirilməsinə yönəldilmişdir. Vergi mənfəəti olmayan büdcə gəlirlərinin səviyyəsi və vergi gəlirlərində müəyyən nisbi artım, bu da milli mənfəətin artmasının nəticəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan - İslam Konfransı Təşkilatı münasibətləri”, elmi məqalə / <http://lib.aliyevheritage.org/az/6958380.html>
2. “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi”, elmi məqalə, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet saytı / <http://mfa.gov.az/?options=content&id=566>
3. “Azərbaycanın xarici ticarəti 2006-2007-ci illər”, Statistik məcmuə, Bakı, 2008.
4. “Azərbaycan-Türkiyə: bir millətin iki dövlətini bağlayan iqtisadi tellər”, elmi məqalə, Media Forum / <http://www.azerbaycanli.org/az/page434.html>
5. Abbasbəyli A.N. (2007). “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”. Dərslik. Bakı, səh.61-81.
6. Abdullayev A.A., Xanlarov İ.F. (2003) “Azərbaycan Dövlətinin investisiya strategiyası” // AMEA, xəbərlər, iqtisadiyyat, humanitar və ictimai seriyası, Bakı, “Elm”, 113 səh.
7. Alıyev İ.H. “Qloballaşma müstəvisində yeni iqtisadi tərəkürün formalaşması zəruriliyi və onun nəzəri-metodoloji əsasları haqqında”, elmi məqalə / <http://hieb.science.gov.az/index.php?mod=7&view=item&id=395>
8. Allahverdiyev H.B. (2009) “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı.
9. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu, “Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelin: formalaşması və inkişafı problemləri”, monoqrafiya, Bakı 2010, s.69-85.
10. Bölek B.M. (2011) “Azərbaycan Xarici Ticarətinin Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyası, Azərbaycan Universiteti “Müasir Dünyada İntegrasiya və Müqavimət Prosesləri” Beynəlxalq Elmi Nəzəri”, Konfrans, Bakı.

11. Bölek B.M. (2014) “Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri”, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı.

12. Əliyeva G. Almaniya ilə xarici əlaqələrin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsiri. İPƏK YOLU, №3, 2020, səh.30-45.

13. Kərimov Ə.İ., Kərimov C.Ə. (2006) “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, Bakı.

14. Kərimov İ.A. (2005) “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri”, Bakı, ABÜ nəşriyyatı, 320 səh.

15. Qənbərov F. İqtisadi azadlıq və iqtisadi artım, İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və Praktika. Rüblük nəzəri və elmi-praktiki jurnal, № 3-4. 2007, s.56-63.

16. Məhərrəmov A.M. (2010) “Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri”, iqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı.

17. Nəsibli A. (2011). “Tədqiqat: Azərbaycanda ticarət dinamikası və ticarət məhdudiyyətlərinin adambaşına düşən xərcləri”, Azad Düşüncələr Assosiasiyası, Bakı, 614 səh.

18. Şəkərəliyev A.Ş. (2009) “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər”, monoqrafiya, Bakı, 48 səh.

19. Şəkərəliyev A.Ş. (2009). “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər”. Monoqrafiya, Bakı, səh.154-169.

Rus dilində

1. Александрович Д.В. (2000) «Региональная стратегия внешнеэкономической деятельности: сущность, структура и методические основы ее разработки», диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Иркутск. 325 стр.

6. Ведута Е.Н. (2002) «Стратегия и экономическая политика государства», Москва, 412 стр.

7. Всемирная таможенная организация, «Комплекс мер по обеспечению экономической конкурентоспособности: план действий», Брюссель, 2012.

8. Гаджиев Ш.Г. (2000) «Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития», Киев, Экспрес, Об`ява. 334 стр.

9. Гахраманов В.А. (2004) «Экономические проблемы регулирования рынка потребительских товаров в условиях перехода к рыночной экономике», автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Баку. 241 стр.

10. Дергачев В.А. (2003) «Глобальная геоэкономика» (Трансформация мирового экономического пространства), научная монография, Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 238 стр.

11. Дмитриев В. А (2000) «Региональная стратегия внешнеэкономической деятельности: сущность, структура и методические основы ее разработки», диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Иркутск, 341 стр.

12. Дюмулен И.И. (2008) “Всемирная торговая организация”, М.: Экономика, 412 стр.

13. Егоров А.В. «Правовая интеграция и ее содержание. Государство и право», Москва, 2004, №1, стр.74-84.

14. Зиядуллаев Н., «Современная экономическая ситуация в СНГ», статья-анализ / <http://institutiones.com/general/1328sovremennayaekonomicheskaya-situaciya.html>

1. Кейнс Дж. М (2002) «Общая теория занятости, процента и денег», Гелиос АРВ, Москва, 71 стр.

15. Кейнс Дж.М. (2002) «Общая теория занятости, процента и денег», Гелиос АРВ, Москва, 621 стр.

16. Лебединец И.Н. (2003) «Глобалистика: Энциклопедия», Москва, стр.731-734.

17. Мамедзаде Н.С. (2006) «Взаимоотношения Азербайджанской Республики со славянскими странами СНГ и восточной Европы», Баку, 241 стр.

18. Николаев А.Г. (1999) «Современные тенденции экономического сотрудничества стран Азиатско-тихоокеанского региона», диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Москва, 375 стр.

19. Салимзаде Н.М. (2014) «Проблемы регулирования внешнеторговых связей Азербайджана в современных условиях глобализации», автореферат диссертации на соискание научной степени доктора философии по экономике, Гянджа, 311 стр.

20. Фомичев В.И. (2008) “Международная торговля: Теорема Рыбчинского”, статья / http://polbu.ru/fomichev_intrtrading/ch06_i.html

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2016-2020-ci illər ərzində Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası.....	50
Cədvəl 2: 2019-2020-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsində əsas ölkələrin yeri.....	51
Cədvəl 3: 2019-2020-ci illərdə idxalda əsas ölkələr.....	52

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Qeyri-neft sektoru üzrə idxal və ixracın dinamikası, mlrd. Dollar.....	44
Qrafik 2: Qeyri-neft məhsullarının ixracında əsas malların %-lə xüsusi çəkisi.....	44
Qrafik 3: Qeyri-neft sektoru üzrə idxalın daxili tələbdə payı, %-lə.....	45
Qrafik 4: 2020-ci illərdə idxalda ən böyük paya malik 10 ölkə, yükuna görə %-lə.....	53